

JAN WĄSICKI (Poznań)

Państwo pruskie na tle ustroju politycznego Rzeszy Niemieckiej w latach 1919 — 1947

Studium historycznoprawne

I. Uwagi wprowadzające. II. Ustrój Prus w ramach II Rzeszy (1871 - 1918). III. Walka o miejsce Prus w Niemczech republikańskich (1918 - 1932). IV. Problem Prus w III Rzeszy. V. Likwidacja państwa pruskiego.

I

Opracowanie to nie pretenduje do przedstawienia pełnego obrazu zmian zachodzących w ustroju Prus bądź pozycji państwa pruskiego w Rzeszy Niemieckiej w latach podanych w tytule. Wymagałoby to szerokiego omówienia całokształtu przemian politycznych, jakie miały miejsce w owych latach w republice weimarskiej i hitlerowskiej III Rzeszy. Chcemy się zająć jedynie ukazaniem głównych kierunków przeobrażeń w pruskim ustroju państwowym oraz przyczyn, które w rezultacie doprowadziły do ostatecznej likwidacji tego państwa w 1947 r. Było to zakończenie procesu, jaki rozpoczął się w 1919 r., a oparty był nie tylko na przesłankach ustrojowych, ale i politycznych, a ściślej rzecz ujmując — ideologicznych.

Zagadnieniu temu w polskiej literaturze historyczno-prawnej poświęcono niewiele miejsca. Można tu przytoczyć prace F. Ryszki oraz szereg mniejszych artykułów zamieszczonych na łamach czasopism prawniczych i historycznoprawnych¹. Szersze ujęcie tego problemu znaleźć można w rozprawie A. Klafkowskiego², poświęconej głównie omówieniu — z punktu widzenia prawnomiędzynarodowego — decyzji Sojuszniczej Rady Kontroli, choć w pewnej mierze uwzględniającej sytuację Prus w okresie po 1933 r. W literaturze niemieckiej problem ten był wielokrotnie poruszany przy omawianiu dziejów republiki weimarskiej³ i III Rze-

¹ F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego*, Wrocław 1964.

² A. Klafkowski, *Likwidacja państwa pruskiego*, Warszawa 1967.

³ E. Eyck, *Geschichte der Weimarer Republik*, Zürich, Stuttgart 1954.

szy⁴. W latach sześćdziesiątych, gdzie dzieje Prus stanęły w orbicie szczególnych zainteresowań historyków, w wielu monografiach bardziej czy mniej wyczerpująco znalazł on odzwierciedlenie. Szczegółowsze omówienie tego zagadnienia znaleźć można w pracy H. Blaschke⁵, nie mówiąc już o szeregu drobniejszych artykułów rozrzuconych w różnych czasopismach, a poświęconych pewnym fragmentom dziejów Prus w latach 1919 - 1945.

Z konieczności musimy się zająć bardzo krótkim omówieniem tego, jak w poszczególnych okresach czasu załamywał się stosunek Prus do Rzeszy Niemieckiej od momentu jej powołania w 1871 r. Pozwoli to następnie na prześledzenie okresu republiki weimarskiej i III Rzeszy aż do dnia 25 lutego 1947 r. kładącego ostateczny kres istnieniu Prus.

II

Utworzona w 1871 r. II Rzesza Niemiecka była państwem związkowym. Wchodzące w jej skład państwa nie posiadały równego stanowiska. Zależało to w dużej mierze od ich przeszłości historycznej, rozległości terytorialnej, pozycji gospodarczej i naturalnie wojskowej. Choć według konstytucji wszystkie one były przedmiotem suwerenności Rzeszy, to jednak ich pozycja faktyczna wynikała z czynników pozakonstytucyjnych.

Małe państewka północnoniemieckie w zasadzie podporządkowane były Prusom, natomiast specjalne prawa gwarantowały dla takich państw, jak Bawaria, Saksonia, Wirtembergia, Badenia pewne wyłączenia spod władzy centralnych organów Rzeszy. W przeciwieństwie do tych państw Prusy były z nią całkowicie związane, nadawały jej europejskiego znaczenia jako mocarstwa. Z tej też między innymi racji były hegemonem w niemieckim Związku, choć w konstytucji nie było o tym wyraźnej mowy. Przewaga Prus uwidaczniała się w organizacji władz Rzeszy. Król pruski był dziedzicznym cesarzem niemieckim i przysługiwały mu z tego względu specjalne uprawnienia⁶. Reprezentował on Rzeszę na zewnątrz, a wszelkiego rodzaju umowy zagraniczne musiały mieć jego zgodę. W jego ręku skupiona była najwyższa władza wykonawcza Związku. Mianował kanclerza i urzędników, posiadał także wpływ na ustawodawstwo Rzeszy. Otwierał i zamykał posiedzenia Rady Związku i Sejmu Rzeszy. Przysługiwały mu szczególne prerogatywy związane z ogłaszaniem ustaw. Cesarz niemiecki był na mocy konstytucji związko-

⁴ E. Huber, *Die Verfassung des Grossdeutschen Reiches*, Hamburg 1937 - 1939 i tam podana literatura.

⁵ H. Blaschke, *Das Ende des preussischen Staates*, Diss. Universität des Saarlandes 1960.

⁶ E. Eimers, *Das Verhältniss von Preussen und Reich in den ersten Jahren der Weimarer Republik (1918 - 1923)*, Berlin 1970, s. 16.

wej głównodowodzącym siłami Rzeszy, z wyłączeniem uprawnień przysługujących Bawarii, Wirtembergii i Saksonii, których wojska w okresie wojny mu podlegały.

W Radzie Związku, najwyższym organie Rzeszy, przynajmniej w pierwszym dziesiętku lat Prusy odgrywały wiodącą rolę, dysponując formalnie nie więcej jak 1/3 głosów, praktycznie jednak — uzależniwszy północnoniemieckie państewka — mogły w niej decydować; przysługiwało im prawo weta w sprawach wojskowych i celnych. Również kierownictwo spraw Rzeszy spoczywało faktycznie w ręku Prus. Kancelerzem Rzeszy był — z małymi wyjątkami — aż do 1918 r. premier pruski, zarazem minister spraw zagranicznych. Wicekanclerzami byli również wicepremierzy pruscy, a praktycznie sekretarzami stanu w urzędach Rzeszy w znakomitej części pruscy ministrowie i pruscy pełnomocnicy Rady Rzeszy. Była tu więc unia personalna urzędów Rzeszy i Prus, ale i w innych urzędach i płaszczyznach działania pruskie instancje centralne wpływały na sprawy Rzeszy. Szczególnie dotyczyło to pruskiego ministerstwa wojny oraz pruskiego ministerstwa robót publicznych. Pruskie zarządzenia w sprawach wojskowych obowiązywały we wszystkich państwach Rzeszy i za pośrednictwem Rady Związku przesyłane były głównodowodzącym pozapruskich kontyngentów związkowych⁷.

Do roku 1918 nie było gabinetu ministrów Rzeszy. Odbывały się jedynie nieliczne posiedzenia kanclerza z sekretarzami stanu, ale główne sprawy załatwiano na posiedzeniach pruskiej rady ministrów. Próby Bismarcka w latach 1877/78 objęcia unią personalną dalszych urzędów Rzeszy napotkały sprzeciw ze strony państw związkowych. W miarę gdy Reichstag odgrywał coraz większą rolę w życiu politycznym Rzeszy, przeciwstawić się zaczął rosnącemu znaczeniu Prus i dualizmowi Prusy — Rzesza, zmierzając w kierunku zwiększenia kompetencji i odpowiedzialności za sprawy centralnych urzędów Rzeszy. Naturalnie zależało to w dużej mierze od tego, jakie partie polityczne posiadały przewagę w Reichstagu. W końcowych latach XIX i początku XX stulecia zarysowały się dwa kierunki, z których jeden zmierzał do utrzymania dotychczasowego stanowiska Prus w Rzeszy, drugi zaś opowiadał się za systemem federacji państw związkowych i zwiększonej roli parlamentu.

Dopiero w okresie wojny, coraz większego znaczenia zaczął nabierać gabinet Rzeszy ukształtowany obok pruskiej Rady Ministrów. Wraz ze stopniowym usamodzielnianiem się gabinetu zanikała też unia personalna łącząca te dwie władze. Doprowadzono również do rozdziału funkcji kanclerza i premiera pruskiego, tak że np. książę Maks Badeński łączył tę funkcję ze stanowiskiem pruskiego ministra spraw zagranicznych. Reichstag dążył także do „parlamentaryzacji Rzeszy” oraz zwiększenia swego wpływu na władze Rzeszy, a tych ostatnich na państwa związkowe. Rada

⁷ E. Hedicke, *Die Stellung Preussens zum Reich unter der alten und unter der neuen Reichsverfassung*, Diss. Halle 1929, s. 47.

Rzeszy miała mieć ograniczone uprawnienia, sprowadzające się do suspendowania ustaw, a wszystkie państwa w niej zasiadające miały mieć faktycznie, a nie tylko formalnie równe prawa. Projektowano też wzmocnić władzę kanclerza Rzeszy bez łączenia jej z funkcją pruskiego premiera⁸.

III

W wyniku klęski Niemiec w 1918 r. Wilhelm II abdykował, składając koronę jako cesarz niemiecki, ale nie jako król pruski. Z punktu widzenia prawnopaństwowego miałooby to duże znaczenie (ponieważ korona cesarska i pruska były ze sobą ściśle związane), gdyby nie fakt, że prawie równocześnie proklamowana została republika, zmieniająca całkowicie ustrój i dotychczasowe stosunki polityczne w Niemczech. Z upadkiem cesarstwa zmieniła się i pozycja Prus, które stanowiły do tego czasu fundament tego związku oraz odgrywały w nim pierwszoplanową rolę. W nowej więc sytuacji, przy opracowywaniu republikańskich zasad ustrojowych, zagadnienie to z konieczności wysunęło się na plan pierwszy. Istota bowiem leżała w tym, by zachować równowagę polityczną między poszczególnymi członkami terytorialnymi składającymi się na Rzeszę Niemiecką, która miała teraz uzyskać ustrój republikański. Zaistniały warunki sprzyjające utworzeniu jednolitego państwa o takim systemie ustrojowym, który by przewyższył istniejące do tego czasu zasady związane, zniósł wielką liczbę organizmów państwowych składających się na Rzeszę i pozwolił, w myśl haseł rewolucji listopadowej, na urzeczywistnienie idei socjalistycznych⁹.

W dniu 9 listopada 1918 r. władza w Niemczech przeszła w ręce Rady Pełnomocników Ludowych (*Rat der Volksbeauftragten*), która zapowiedziała, że nadszedł czas urzeczywistnienia programu socjalistycznego. Kongres Rad Robotniczych i Żołnierskich Rzeszy (16 do 21 grudnia 1918) opowiedział się jednak za wyborami do konstytucyjnego Zgromadzenia Narodowego. Socjaldemokracja na tymże Kongresie przeciwstawiała się wszelkim próbom wyłączania się z Rzeszy państw, wypowiadając się za jednością narodową, za demokratycznymi, socjalistycznymi, wielkimi Niemcami tworzącymi jednolite państwo, które by mogło zapewnić gospodarczy i kulturalny rozwój. Trzeba również wziąć pod uwagę fakt, że wybory, które odbyły się do Zgromadzenia Narodowego w dniu 19 stycznia 1919 r., dały większość partiom burżuazyjnym, z liczbą 236 mandatów przeciwko 187 mandatom socjaldemokracji i niezależnym socjaldemokratom (*Unabhängige Sozialdemokratische Partei*). Komuniści wstrzymali się od głosowania. W ten więc sposób władza ustawodawcza

⁸ E. Eimers, o. c., s. 17.

⁹ G. Schulz, *Zwischen Demokratie und Diktatur. Verfassungspolitik und Reichsreform in der Weimarer Republik*, Bd. 1, Berlin 1963, s. 31.

przeszła w ręce burżuazyjno-reformistycznej większości, która czyniła wszystko, by stłumić rewolucyjne dążenia i by wspólnie z siłami wojskowymi możliwie szybko odbudować państwowy aparat władzy Rzeszy, który by służył zapewnieniu dawnego porządku i gospodarki. Było to tym łatwiejsze, że choć monarchia została obalona, nadal pozostały: armia, cywilny aparat urzędniczy i sądownictwo, przejęte bez większych zmian z poprzedniego ustroju.

Dalszy bieg wypadków w Niemczech ograniczył więc pierwotne założenia ustrojowe, a obawa przed rewolucyjnymi hasłami i możliwością ich urzeczywistnienia prowadziła burżuazję, junkierstwo i armię do utrzymania dotychczasowego podziału Rzeszy, rozbudzenia poczucia odrębności poszczególnych krajów, aby w ten sposób zahamować skutecznie wszystkie poczynania centralnego aparatu republiki, grożąc oderwaniem ich od Rzeszy. Wszystkie więc powodzenia i niepowodzenia demokratycznych sił w Niemczech uwidoczniły się także w kwestii ustroju państwa¹⁰. Półowiczność niemieckiej rewolucji odzwierciedla się w konstytucji weimarskiej, w etapach jej projektowania i realizacji, w szczególności zaś w ważnej dziedzinie stosunku Rzeszy do krajów. Była naturalnym rezultatem kompromisu między federacją a wcześniejszą koncepcją jednolitego państwa¹¹. Wielkiej burżuazji i junkierstwu w pierwszym okresie odpowiadała forma federacyjnej struktury, mogli bowiem wywierać wpływ na kształtowanie sytuacji wewnętrznej w poszczególnych krajach. Z biegiem jednak czasu, gdy pozycja burżuazji uległa wzmocnieniu, system ten był już przeszkodą i dlatego jej nastawienie uległo zasadniczej zmianie.

Tymczasem zatrzymajmy się na pierwszych projektach konstytucji, gdzie stanowiska te najlepiej się odzwierciedlały. Hugo Preuss, powołany na sekretarza stanu w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Rzeszy, do którego obowiązków należało opracowanie projektu nowych zasad ustrojowych, z przekonania demokrata-liberał stojący na jego lewym skrzydle, nie był zwolennikiem dotychczasowego jednolitego państwa pruskiego w obrębie przyszłej niemieckiej republiki. Dał temu wyraz w pierwszym nie publikowanym projekcie konstytucji z 3 stycznia 1919 r.¹²,

¹⁰ R. Berndt, *Zur Rolle Preußens in der Weimarer Republik*, w pracy zbiorowej: *Węzłowe problemy dziejów Prus XVII - XX wieku*, Poznań 1971, s. 199.

¹¹ G. Schultz, o. c., s. 118 cytuje rozważania Maxa Webera na temat przyszłego ustroju Rzeszy. Pisał on: *Vom Standpunkt der Sozialisierung ist möglicher Zentralismus dringend erwünscht, jedoch jede privatwirtschaftliche selbständige Organisation durch freie Unternehmer [...] kann nicht mit dem Föderalismus vertragen, und auch über die einzelstaatlichen Grenzen hinweg Teilwirtschaftsgebiete syndizieren, wenn nur Recht, Währung, Handelspolitik und Produktionssteuern einheitlich geordnet sind.*

¹² Vorentwurf zur Verfassung des Deutschen Reichs (Entwurf/1) vom 3 Januar 1919, (Nicht veröffentlicht). Quellen Sammlung zum Deutschen Reichsstaatsrecht. Zusammengestellt von Heinrich Triepel, Tübingen 1926, s. 6.

proponując nowy, według przewidywań autora wynikający z panujących ówczesnie przekonań¹³, podział całego obszaru Rzeszy na 16 okręgów wyborczych do parlamentu (§ 29), zastrzegając jednocześnie, że ma to zastosowanie do czasu, zanim wolne państwa (*Freistaaten*) nie zostaną utworzone. Wprawdzie były to tylko okręgi wyborcze do parlamentu, gdzie główną rolę odgrywała liczba mieszkańców, ale warto odnotować, że nie pokrywały się one z istniejącymi granicami państw. Poza tym były to (z uwagi na terytorium i liczbę mieszkańców) potencjalnie samodzielne okręgi administracyjne. Zresztą Preuss był zwolennikiem ograniczenia terytorialnego Prus i powiększenia terytoriów mniejszych państw związkowych¹⁴. Trzeba również zwrócić uwagę na fakt, że nie uwzględniono tu jeszcze późniejszych zmian terytorialnych wynikających z postanowień traktatu wersalskiego. Dotyczyło to zarówno ziem polskich zaboru pruskiego, jak też niemieckiej Austrii, w stosunku do której następnie uchwalony został ustęp 2 art. 61 konstytucji niemieckiej.

Niektórzy autorzy niemieccy utrzymują, że podział na 16 okręgów wyborczych miał stanowić podstawę nowego podziału Rzeszy. Projekt Preussa uderzał przede wszystkim w Prusy. Terytorium ich wchodziło w kilka okręgów wyborczych. W ten więc sposób znalazły tu wyraz tendencje do wprowadzenia pewnej równowagi terytorialnej pomiędzy poszczególnymi państwami, w głównej mierze kosztem Prus. Było to zarazem szukanie kompromisu z wysuwanymi w tym czasie projektami całkowitego rozbicia Prus. Zrodziły się one zaraz po wybuchu rewolucji w Badenii, Bawarii, Wirtembergii, Hesji i Nadrenii pod hasłem „Los von Berlin” i „Gegen Berlin” — przeciwko pruskiej hegemonii oraz — jak to uzasadniano — anarchii i rewolucyjnej przemocy jaka zapanowała w Berlinie. Tendencje separatystyczne widać było i w innych państwach związkowych. Hamburg dążył do zwiększenia swego terytorium, Brunzwik rozwijał akcję w kierunku utworzenia Dolnej Saksonii. Staranie takie prowadził również Hanower, Oldenburg zaś zmierzał do połączenia się z pruską Wschodnią Fryzją. Saksonia pragnęła włączenia do swego terytorium prowincji saskiej i Turynii. W Szlezwik-Holsztynie w dniach rewolucji noszono się z myślą utworzenia republiki, występując do Berlina o zatwierdzenie tego projektu. Tendencje do odłączenia się Prus widoczne były i w prowincjach pruskich, z wyjątkiem Brandenburgii i Pomorza¹⁵. W początkach grudnia 1918 r. sam nadprezydent Prus Wschodnich Batocki wypowiedział się za podziałem Prus.

W wielu ówczesnych enuncjacjach uważano, że nie da się utrzymać dalej dotychczasowej zasady nierównego traktowania państw wchodzących w skład Rzeszy. Nadrenia usiłowała się oderwać od Prus i wraz

¹³ J. v. Bredt, *Der Geist der Deutschen Reichsverfassung*, Berlin 1924, s. 96.

¹⁴ G. Schulz, o. c., s. 102, 131.

¹⁵ E. Eimers, o. c., s. 53.

z Bawarią, Badenią, Saksonią i innymi częściami utworzyć równouprawnione człony Związku. Miały też zniknąć małe państewka, a powstać większe, jako mniej więcej równorzędni partnerzy. Były również inne projekty. Takim był np. ogłoszony 10 grudnia 1918 r. w „Kölnische Volkszeitung” (nr 971) projekt, który zmierzał do podziału Niemiec wraz z Austrią na cztery republiki: I Republikę Reńsko-Westfalską (*Rheinisch-Westfälische Republik*) z krajami położonymi nad Renem, prowincjami reńskimi, Westfalią, Hessen-Nassau, W. Ks. Hessen, Badenią i Palatynatem Renu; II Republikę Naddunajską (*Donauländer-Republik*) z krajami: Wirtembergią, Bawarią, Niemiecką Austrią, Tyrolem, Salzburgiem, Karyntią, Styrią, Górną i Dolną Austrią i niemiecką częścią Czech (Deutsch Böhmen); III Republikę Północnobałtycką (*Nordostsee Republik*), w skład której wchodzić miały: Oldenburg, Hanower, miasta hanzeatyckie, Szlezwik-Holsztyn, Meklemburgia, Pomorze, Prusy Zachodnie i Wschodnie; IV Republikę Środkowoniemiecką (*Mitteldeutsche Republik*) ze wszystkimi pozostałymi państwami związkowymi, Królestwem Saksonii, prowincjami saskimi, Brandenburgią, Śląskiem i Poznańskiem.

W myśl tej propozycji państwo pruskie uległoby całkowitemu podziałowi, a zorganizowany związek składałby się z równych mniej więcej członów. Trudno byłoby przytaczać wszystkie w tym czasie powstałe projekty, zmierzające do nowego uregulowania struktury terytorialnej związkowej republiki. Z chwilą jednak powołania nowego rządu w Prusach, złożonego z SPD i USPD, w dużej mierze położono kres dążeniom separatystycznym w obrębie tego państwa. Rola Prus w tym czasie uległa znacznemu ograniczeniu. Sprawy wojskowe i gospodarcze przeszły całkowicie w ręce gabinetu Rzeszy. Jednakże trzeba zwrócić uwagę na fakt, że w celu przeciwdziałania separatyzmowi w poszczególnych państwach i prowincjach powoływano specjalne władze w osobach komisarzy, którzy byli przedstawicielami władz centralnych na tych terenach. Komisarze wysłani zostali do Prus Zachodnich i Wschodnich, do prowincji nadreńskich i Westfalii, do okręgu rejencji w Opolu, do Zagłębia Ruhry. Mieli oni wraz z władzami cywilnymi i wojskowymi zapewnić spokój i bezpieczeństwo. Wciągnięto do współdziałania wojsko, przy pomocy którego tłumiono rewolucyjne wystąpienia ludności. Komisarze Rzeszy i Prus wysyłani byli do tych państw i prowincji, gdzie należało utrzymać spokój, a jednocześnie nie pozwolić na wyłączenie się z dotychczasowego związku z Rzeszą. Po stłumieniu puczu Kappa komisarze wysłani zostali na tereny, gdzie miały się odbyć plebiscyty.

Instytucja komisarzy Rzeszy jako przedstawicieli władzy centralnej w państwach lub prowincjach, gdzie istniało zagrożenie, miała w przyszłości spełnić podobną rolę i w Prusach. Wspomniane wyżej separatystyczne projekty szły w tym czasie najdalej i wywoływały szeroką dyskusję, wychodzącą nie tylko z kół prawicy, ale również z licznych członków demokratycznej lewicy. Naturalnie ogniskowały się one wokół sta-

nowiska Prus w Rzeszy. W następnych bowiem projektach przyszłego ustroju Niemiec, opracowanych przez Preussa, chodziło o osłabienie hegemonii Prus, m. in. przez powołanie centralnej władzy dla wszystkich państw wchodzących w skład Rzeszy. I to właśnie wywarło sprzeciw ze wszystkich stron. Charakterystyczne było jednak to, że nie wypowiedziano się tu za likwidacją Prus, ale za wzmocnieniem pozycji innych państw związkowych, a przez to za umniejszeniem roli władz centralnych Rzeszy.

Obrońcami państwa pruskiego byli przedstawiciele partii agrarnej i partii kapitalistycznych. Stali oni na stanowisku, że podział czy osłabienie Prus będzie zniszczeniem jedynej więzi łączącej państwa niemieckie. Dyskusja na ten temat zataczała bardzo szerokie kręgi, wychodząc poza obręb Zgromadzenia Narodowego. Ukazywała się niezliczona liczba pism i broszur politycznych. Wypada przytoczyć choć kilka z nich, aby poznać argumentację, jaką przytaczano za utrzymaniem Prus w ich dotychczasowych granicach i ich stanowiskiem w Rzeszy. W jednej z nich dr Erich Rocholl¹⁶, pisząc o szerzącej się obawie, że w nowej Rzeszy w dalszym ciągu utrzymywać się będzie preponderancja Prus, stał na stanowisku, że w przyszłej konstytucji powinien być rozbudowany samorząd prowincjonalny, a kontrola Berlina w poszczególnych prowincjach spoczywać będzie w ręku komisarza państwa. Prusy są — jego zdaniem — i pozostaną nadal dla południowych Niemiec punktem krystalizującym. Naród pruski, przepełniony duchową i gospodarczą siłą, powołany jest do odgrywania przewodniej roli w całych Niemczech¹⁷. Zwracał on też uwagę na wschodnie części Niemiec, które zasiedlone przez wszystkie niemieckie plemiona, stanowiły rolniczą podstawę państwa. W wypadku rozbicia państwa pruskiego byłyby traktowane po macoszemu, tak że wkrótce wyraziłyby życzenie przynależności do Polski, a nie do Niemiec.

Także Albert Klein¹⁸, przedstawiciel konserwatystów, opowiadał się za utrzymaniem Prus z uwagi na historyczną rolę, jaką one odegrały w zjednoczeniu Niemiec. Wiodąca rola Prus pokazana została raz jeszcze w broszurze E. Gabriela¹⁹, który wnosił dodatkowe elementy przemawiające — jego zdaniem — za jednością Niemiec. Wskazywał on, cytując liczne przykłady z dziejów Prus, że odmłodzony system starych Prus²⁰ byłby najlepszą formą rządu. W myśl jego wywodów, Niemiec potrzebuje silnej ręki, która by kształtowała jego losy. Wówczas osiąga on sukcesy.

¹⁶ E. Rocholl, *Für Preussen Einheit*, Kassel 1919.

¹⁷ Ibidem, s. 51: *Preussen ist und bleibt der Kristallisationspunkt für den Süden Deutschlands. Das preussische Volk in seiner Gesamtheit ist nach wie vor durch die gösseren Energien seelischer und wirtschaftlicher Art, die ihm innewohnen, berufen, für ganz Deutschland Führer zu sein. Es ist geschichtlich in diese Führerrolle hingewachsen.*

¹⁸ A. Klein, *Preussens Eigenart — Deutschlands Stärke*, Berlin 1919.

¹⁹ E. F. K. Gabriel, *Zurück zum alten preussischen Gedanken. Ein ernstes Wort zu schwerer Zeit*, Berlin 1919.

²⁰ Ibidem, s. 57: [...] *neuverjüngst — altpreussisch* [...].

Naród niemiecki nie jest jeszcze narodem w najwyższym tego słowa znaczeniu. Potrzebuje jeszcze dojrzałości i przymusu jako spinającej klamry, rozkazu zaś jako czynnika wiodącego. Tylko twardy przymus kształtował nas — pisze E. Gabriel — jako swojego rodzaju naród; z chwilą gdy przymus ten odpadnie, rozpadnie się i naród, gdyż nie będzie posiadał siły, by sam odparować najbardziej wygórowane i bezzasadne żądania i naciski wewnętrznych i zewnętrznych wrogów²¹. Droga prowadząca Niemcy do nowej szczęśliwej przyszłości powinna, jego zdaniem, być inna aniżeli ta, po której kroczą inne kraje. „To, czego my potrzebujemy — pisał — tak podczas pokoju, jak i wojny, to dyktatura najdzielniejszego, najsilniejszego woła, obojętnie skąd pochodzi byle by nie był członkiem partii”²².

Stanowisko Niemieckiej Partii Ludowej (*Deutsche Volkspartei*) w stosunku do projektów zachodnioniemieckiej republiki, o czym pisaliśmy poprzednio, wyraził m. in. dr Otto Boelitz w wydanej w Berlinie w 1919 r. broszurze pt *Rozdrobnienie Prus — upadek Niemiec*²³. Zwrócił on uwagę, że utrzymanie decentralizacji doprowadzi do upadku Prus, bowiem istniała do tego czasu jedność gospodarcza pomiędzy obydwoma częściami, z których jedna była wysoko uprzemysłowiona, druga zaś rolnicza. Przyjdzie jeszcze czas nowej wojny, bowiem ze wschodu rozszerza się nawała Słowiańszczyzny, na zachodzie zaś odczuwa się parcie narodów romańskich pod hasłem „Rhin Français”. Biada jeżeli na zachodnim brzegu Renu stać będzie słaba straż zachodniej republiki, a na wschodzie nie związane z nią wolne państwo, mające tworzyć szaniec przeciwko zalewowi Słowian. Tylko silne Prusy, zdolne do walki, mogą to niebezpieczeństwo idące z zachodu i ze wschodu powstrzymać. Finis Borussiae oznacza Finis Germaniae²⁴. Ponadto utworzenie zachodniej republiki spowoduje, że inne państwa będą chciały się wydzielić, a taka sytuacja osłabić musi pozycję Niemiec i wpłynąć na przebieg i wyniki plebiscytów, głównie na Śląsku.

Ale opór przeciwko unitarnym dążeniom eksponowanym w polityce Prussia nie ograniczał się wyłącznie do Prus; wzrastał on także wśród innych członków dawnej Rzeszy, pragnących zachować dotychczasową pozycję, o ile jej jeszcze nie zwiększyć. Tendencje te widoczne były naj-

²¹ Ibidem, s. 70: *Nur harter Zwang hat uns solange Zeit hindurch zu einer Art von Volk gestalt. Jetzt, da der Zwang wegfallen soll, Zerfällt das Volk in sich und hat nicht Kraft mehr, selbst die frechsten Zumutungen und Erpressungen der inneren und äusseren Feinde von sich fern zu halten [...]*.

²² Ibidem, s. 106: *Das was wir brauchen, ist im Frieden wie im Krieg die Diktatur des jeweils Tüchtigsten und Willenstärksten, ganz nebensächlich, wo er herkommt, wenn er nur nicht ein Partemann ist.*

²³ *Preussens Zerstückelung — Deutschlands Untergang*, Berlin 1919.

²⁴ O. Boellitz, *Preussens Zerstückelung — Deutschlands Untergang*, Berlin 1919, s. 13.

wyrażniej na przykład w Bawarii. W krótkiej pracy przedstawił je Otto Ballerstedt²⁵ stwierdzając, że wprawdzie mówi się często o partykularyzmie państw południowoniemieckich, ale wynika to jedynie z dążenia do przeciwstawienia się Prusom. Po wybuchu rewolucji w Berlinie Rady Robotnicze i Żołnierskie usiłowały rozciągnąć swą władzę na całą Rzeszę. Do tego zmierzały i następne po nich władze w Berlinie. Byłaby to więc — pisze autor — piękna zamiana: zamiast władzy junkierstwa — dyktatura pruskich socjalistów. Południe Niemiec wysuwa hasło: nigdy więcej wielkich Prus. Nie oznacza to jednak rozbicia Rzeszy Niemieckiej, rozdziału pomiędzy południem a północą. Chcemy utrzymać Wielką Rzeszę, a nie wielkie Prusy²⁶. Wszystkie te dążenia nie zostaną zrealizowane, jeżeli Prusy nie wyrzekną się dotychczasowego stanowiska w ramach Rzeszy i nie osłabiają swej przewagi wobec innych państw niemieckich. Jeżeli to nie nastąpi, to wówczas dopiero państwa południowoniemieckie i znaczne tereny na północ od Menu będą zmuszone do szukania innej drogi wyjścia. Wszystkie republiki muszą w ramach nowej Rzeszy mieć zapewniony udział w zarządzaniu jej sprawami. Nie może być takiej sytuacji, by wszyscy urzędnicy pochodzili z Prus. Wszystkim republikom należy zapewnić równe prawa do rozwoju. Prusacy i tylko Prusacy ze swymi roszczeniami wychodzą poza obręb swego państwa, identyfikując swe interesy z interesami całej Rzeszy. Muszą więc Prusacy pozbyć się przeżytego systemu panowania z Związku i odbudować Rzeszę na podstawach federacji. Każdy prawdziwy Niemiec, każdy rozsądny Prusak będzie się przyczyniał do tego, by nie dopuścić do podziału Wielkich Niemiec. Do tego bowiem czasu największym reprezentantem partykularyzmu były Prusy z ich żądzą panowania²⁷.

Sytuacja taka wytworzyła się w związku z postawą poszczególnych panów (w tym i Prus pragnących zachować swą odrębną i silną pozycję i nie dopuścić do rozczłonkowania terytorium), spowodowała, że w drugim projekcie konstytucji z 20 stycznia 1919 r. wprowadzono w artykule 11 prawo dla narodu niemieckiego, bez względu na istniejące do tego czasu granice krajów (*Landesgrenze*), tworzenie nowych niemieckich państw w obrębie Rzeszy tak dalece jak na to pozwalały właściwości ple-

²⁵ Grosspreussen und Reichszertrümmerung. Der deutsche Partikularismus und Deutschlands Zukunft, München 1919.

²⁶ O. Boellitz, o. c., s. 37: *Nur wollen sie eben ein Deutschland, ein Grossdeutschland und nie und nimmer ein Grosspreussen.*

²⁷ Ibidem: *Will Preussen nicht auch noch die Schuld der Reichszertrümmerung auf sich laden, dann muss es unverzüglich das überlebte grosspreussische Herrschaftssystem grundsätzlich fallen lassen und sich zur Mitarbeit am Neuaufbau des Reiches auf streng föderativer Grundlage entschliessen —. Jeder wahre Deutsche und besonders jeder einsichtige Preusse helfe daher, dass es zu dieser Zerteilung Grossdeutschlands nie komme. Bisher war der einzig gefährliche Partikularist im Deutschen Reiche der Preusse mit seinen Herrschgefühlen.*

mienne (*Stammesart*), stosunki gospodarcze i historyczne²⁸. Było to więc całkowite odstępianie od pierwotnych projektów nowego podziału terytorialnego Niemiec, zniesienia państw i przekreślenie ich dotychczasowego stanowiska. Szukano więc kompromisowego rozwiązania pomiędzy federacją a unitaryzmem. W tej sytuacji pozostawiono z natury rzeczy i Prusy, nie myśląc już o ich rozczłonkowaniu. Trzeba tu jednak dodać, że intencją art. 11 nie było dzielenie większych państw związkowych, ale — jak wyjaśniano dalej w tym samym artykule — nowo powstające państwa musiały mieć przynajmniej 2 mln mieszkańców. Tak więc stwarzano tu możliwość nie dzielenia, ale łączenia mniejszych organizmów w większe. Miało to następować na drodze umów pomiędzy państwami (*Staatsvertrag*) za zgodą wyrażoną przez Zgromadzenie Narodowe i rząd Rzeszy. Przewidywano natomiast znaczne utrudnienia dla wyodrębnienia się części ludności z dotychczasowego państwa związkowego i utworzenia odrębnego lub połączenia się z innym lub innymi państwami. Wymagało to przeprowadzenia plebiscytu wśród ludności na wniosek rządu albo odpowiedniego ciała samorządowego, reprezentującego co najmniej jedną czwartą liczby mieszkańców i zarządzanego przez rząd Rzeszy. W art. 18 ustawy zasadniczej sprawa ta została jeszcze bardziej obostrzona.

O zasadniczych podstawach ustrojowych republiki miało rozstrzygnąć Zgromadzenie Narodowe zebrane w Weimarze. Konstytucja utrzymywała Niemcy jako państwo związkowe. Prusy stanowiły jeden z jego członów. Tendencje unitarystyczne wyrażały się w tym, że zamiast dotychczas istniejącego pojęcia państwo (*Staat*) wprowadzono pojęcie i nazwę kraj (*Land*), co w dużej mierze (w każdym razie z formalnego punktu widzenia) wskazywało na pewną jednolitość republiki weimarskiej, zrównanie położenia krajów, umniejszenie dotychczasowej pozycji państw wchodzących w skład Związku, a wreszcie przejęcie części kompetencji państwowych przez naczelne organy Rzeszy²⁹. Przestały również obowiązywać obywatelstwa poszczególnych państw, a wszystkim Niemcom przysługiwały w tej mierze jednakowe prawa w całej Rzeszy. Ważne znaczenie dla dalszych losów politycznych republiki miał art. 48 konstytucji, który przewidywał nadzwyczajne pełnomocnictwa dla prezydenta republiki, a którego stosowanie utorowało później drogę dyktaturze Hitlera.

W tej sytuacji art. 18 konstytucji, mówiący o zmianie granic kraju, nawiązujący do wspomnianego wyżej art. 11 projektu Preussa stwarzał trudniejsze możliwości jego realizacji. Stanowić bowiem o tym miała nie ludność kraju, jak to pierwotnie zakładano, ale same kraje na mocy ustawy Rzeszy w trybie przepisany dla zmiany konstytucji, a więc wymaganej większości 2/3 głosów (art. 76). W razie zgody zainteresowanych krajów wystarczała zwykła ustawa. Zwykła ustawa wystarczała

²⁸ H. Triepel, o. c., s. 19. Entwurf einer Verfassung des Deutschen Reichs (Entwurf II), 20. Januar 1919.

²⁹ E. Heddicke, o. c., s. 68.

również w sytuacji, gdy jeden z krajów zainteresowanych nie zgadzał się. Należy jednak podkreślić, że zmiany obszaru kraju lub utworzenia nowego kraju żądała ludność oraz wymagał tego interes Rzeszy. Wolę ludności ustalano na drodze głosowania ludowego. Rząd Rzeszy zarządzał głosowanie ludności na żądanie trzeciej części mieszkańców obszaru, który miał być odłączony, posiadających czynne prawo wyborcze do Reichstagu. Dla postanowienia zmiany terytorialnej lub utworzenia nowego kraju wymagana była większość trzech piątych oddanych głosów, co najmniej jednak większości osób mających czynne prawo wyborcze. Gdy będzie chodziło o odłączenie części pruskiej rejencji, bawarskiego powiatu lub zmiany okręgu administracyjnego innych krajów, również winna być ustalona wola ludności całego odnośnego okręgu. Wyniki plebiscytu rząd Rzeszy przedstawiał Reichstagowi do uchwalenia odpowiedniej ustawy.

Procedura w zakresie zmiany granic kraju, przy zgodzie ich wyrażonej przez parlamenty i rządy, była ułatwiona w szczególności wtedy, gdy wymagał tego interes Rzeszy. Nie było tu już mowy, a tym bardziej zachęty do łączenia się mniejszych krajów, jak to było w art. 11 projektu ze stycznia 1919 r., ale w zasadzie ciężar tworzenia nowych krajów przerzucono na Rzeszę. Zmianę granic Rzeszy przewidywał także art. 2, który mówił o terytorium Rzeszy składającym się z terytoriów krajów niemieckich, zastrzegając jednak, że inne terytoria mogą być w drodze ustawy przyłączone do Rzeszy, o ile ich ludność zażąda na mocy prawa do samookreślenia. Pozostawiono więc tu otwartą drogę dla możliwości przyłączenia do republiki tych ziem, na których odbyć się miały plebiscyty. W ten więc sposób demokratyczna forma wyrażenia woli ludności na drodze samookreślenia nie odnosiła się wyłącznie do Prus, ale równie dobrze do każdego kraju Rzeszy. Przy tym nie można wykluczać, że właśnie mające się odbyć plebiscyty posiadały wpływ na uformowanie art. 11 konstytucji weimarskiej³⁰.

Wszelkie inne zmiany granic krajów Rzeszy obwarowane były takimi klauzulami, że trudno było przewidywać, czy znajdą zastosowanie w praktyce. Może tu służyć jako przykład wniosek większości frakcyjnej w pruskim Landtagu z grudnia 1919 r. złożonej z socjaldemokratów, demokratów i centrum, w którym stwierdzano, że konstytucja Rzeszy daje podstawę do utworzenia jednolitego państwa (*Einheitsstaat*), a jego ustroj jest tylko kwestią czasu. Prusy poprzez swoje władze krajowe i przedstawicielstwo narodowe (parlament) wyrażają gotowość do włączenia się do takiego państwa, o ile inne kraje wyrażą podobne zamiary. Zgromadzenie krajowe zwracało się do władz krajowych, ażeby przed określeniem własnego ustroju zwrócić się do władz Rzeszy, aby te porozumiały się z rządami poszczególnych krajów celem podjęcia rozmów w sprawie

³⁰ G. Schulz, o. c., s. 137.

zasad organizacji jednolitego państwa³¹. Do tych rozmów, proponowanych przez pruski Landtag, nie doszło. W pruskiej ustawie zasadniczej z 30 listopada 1920 r. można zauważyć pewne idące w tym kierunku tendencje w art. 72, 73 i 86, które mówiły o dużej samodzielności prowincji. Był to więc pewien krok naprzód, oznaczający wyjście naprzeciw możliwości przekształcenia ustrojowego Prus³². Zresztą konstytucja Prus była w pewnej mierze dostosowana do konstytucji Rzeszy. Jednakże i w tym względzie, sądząc z wywodów członka komisji ustawodawczej pruskiego Landtagu, prof. Martina Faszbendera, chodziło o utrzymanie całości terytorialnej Prus, z tym tylko, że najlepsze rozwiązanie przyszłości Niemiec widziano właśnie w jednolitym państwie składającym się z poszczególnych okręgów administracyjnych. Autor nie wyjaśnia bliżej, o jakie okręgi tu chodziło³³. W każdym razie postanowienie pruskiego Landtagu z grudnia 1919 r. nazwane zostało przez przeciwników socjalistów postanowieniem o samobójstwie (*Selbstmordbeschluss*) i nie znalazło poza Prusami żadnego oddźwięku³⁴. Co więcej propozycje pruskie przyczyniły się w dużej mierze do ożywienia separatyzmu, głównie w Bawarii.

Tak więc zakończyły się w tym czasie dążenia do jednolitego państwa. Art. 18 konstytucji weimarskiej znalazł zastosowanie w dwóch przypadkach. Dla Górnego Śląska wydano ustawę, w której przedstawiono ludności możliwości utworzenia odrębnego kraju — Górnego Śląska (*Land Oberschlesien*)³⁵, ale plebiscyt, jaki się odbył we wrześniu 1922 r., włączył znaczną część Śląska do Prus.

W oparciu o ten sam artykuł i wydaną do niego ustawę z 8 lipca 1922 r.³⁶ na wniosek partii niemiecko-hanowerskiej o utworzenie Kraju Hanowerskiego (*Land Hannover*), odbył się w maju 1924 r. plebiscyt. Mieszkańcy jednak wypowiedzieli się za pozostaniem przy Prusach. Zachodziły obawy, że w Nadrenii może zajść sytuacja odwrotna. Odzywały się głosy, ażeby znieść ten artykuł jako niebezpieczny dla całości Prus. Zwracano uwagę na dążenie Francji, która zmierzała do rozczłonkowania tego państwa, a w szczególności chodziło jej o tereny położone na lewym brzegu Renu. Utrzymano go jednak, uważając że stopniowo ulegnie on zapomnieniu, gdy ucichną początkowe tendencje separatystyczne³⁷. Arty-

³¹ Drucks der Preussischen Landesversammlung nr 1467 und Stenogramberichte der 99 Stzung. 15. Dezember 1919, s. 8074 i n.

³² J. Waldecker, *Die Verfassung des Freistaates Preussens*. Berlin 1928, s. 149: *Die Provinzen werden eine ähnliche Stellung im Staate Preussen haben, wie die Länder im Reich, und Preussen wird so de facto ein zu sammengesetzter Staat werden.*

³³ Westdeutschland — los von Preussen? Allgemeine Betrachtungen, Berlin 1919.

³⁴ W. Röhrmann, *Die Bedeutung der Hegemonie Preussens unter der alten und neuen Reichsverfassung*, Diss. Jena 1929.

³⁵ Reichsgesetzblatt (dalej cyt. RGBl.) 27 XI 1920, s. 1987.

³⁶ RGBl. I, s. 545.

³⁷ W. Röhrmann, o. c., s. 33.

kuł ten, korzystając z kompetencji rządu Rzeszy, zastosowano przy powołaniu Kraju Turyngii (*Land Thüringen*), łącząc drobne (do tego czasu) okręgi w jedną całość³⁸.

Zgromadzenie Narodowe w Weimarze stało na stanowisku usunięcia hegemonii Prus w republice przez zwiększenie uprawnień innych krajów wchodzących w jej skład. Jeżeli nie prowadzono podziału terytorium Prus, zostawiając to woli mieszkańców wyrażonej w plebiscycie, to starano się umniejszyć ich znaczenie w organach związkowych. Naturalnie było to formalne i połowiczne załatwienie sprawy skoro Prusy pozostawały w tych samych granicach historycznych, umniejszonych jedynie po plebiscytach na rzecz Polski i z największą liczbą mieszkańców w Niemczech. Niebagatelna też była ich siła gospodarcza. Nie odpowiadało to więc ich sytuacji prawnej ani też faktycznej.

Stosunek Prus do Rzeszy określały art. 61 i 63 konstytucji weimarskiej. Art. 61 stwierdzał, że w Radzie Rzeszy każdy kraj ma co najmniej jeden głos. W większych krajach przypadał jeden głos na 700 tys. mieszkańców. Nadwyżkę, która równała się co najmniej liczbie 350 tys. mieszkańców, liczyło się na 700 tys. Żaden kraj nie mógł mieć więcej niż $\frac{2}{5}$ wszystkich głosów³⁹. Liczba głosów miała być ustalana przez Radę Rzeszy na nowo po każdym powszechnym spisie ludności. W artykule tym według brzmienia z 1919 r. była mowa o jednym głosie przypadającym na milion mieszkańców. Według takiego podziału przypadało: na Bawarię 7 głosów, Saksonię 5, Wirtembergię 3, Badenię 3, Hesję 3, Hamburg 2 oraz na 15 małych krajów po jednym głosie. Prusy stosownie do liczby mieszkańców powinny mieć 41 głosów, a zatem więcej niż wszystkie wymienione kraje razem wzięte. W układzie jednakże dwóch piątych głosów otrzymały tylko 25 głosów. W sumie więc w Radzie Rzeszy (*Reichsrat*) kraje rozporządzały 63 głosami. Prusy dysponowały więc tylko częścią głosów. W Radzie Rzeszy (w myśl art. 63) kraje Rzeszy reprezentowane były przez członków swych rządów. Jednakże połowa pruskich głosów należeć miała zgodnie z konstytucją do pruskich władz prowincjonalnych. Kraje mogły wysyłać do Rady Rzeszy tylu przedstawicieli, ile miały głosów. Przy artykule tym znalazły zastosowanie przejściowe przepisy zawarte w art. 168 mówiące, że do czasu wydania konstytucji dla Prus, przewidzianej w art. 63, nie dłużej jednak jak w ciągu roku, poszczególne głosy pruskie w Radzie Rzeszy mogą być reprezentowane przez członków rządu. W tej proporcji pruskich głosów, przy zmianie następnie w 1921 r. liczby reprezentantów na 700 tys. mieszkańców, Prusy posiadały 26 głosów, z których połowa, tj. 13, przypadała na pruskie prowincje (Bawaria wraz z Koburgiem 10 głosów, Saksonia 7,

³⁸ J. V. Bredt, o. c., s. 101.

³⁹ RGBL 1921, s. 440. Pierwsze brzmienie tego artykułu mówiło o milionie mieszkańców. Zmianę co do liczby mieszkańców wprowadzono ustawą z 24 marca 1921 r.

Wirtembergia 4, Badenia 3, Turyngia 2, Hesja 2, Hamburg 2, i 10 małych krajów 10 głosów na ogólną liczbę 66 głosów⁴⁰.

Istnienie w obrębie Rady Rzeszy 13 przedstawicieli prowincji, którzy mogli głosować według własnego przekonania, podobnie jak posłowie, osłabiało znacznie pozycję Prus, tym bardziej jeżeli nie pochodzili oni z partii rządzących, wówczas mogli by nawet, rozpatrując to teoretycznie, głosować przeciwko przedstawicielom własnego rządu. Zresztą analogię do Rady Rzeszy widać było także i w powołanej konstytucją z 30 listopada 1920 r. pruskiej Radzie Państwa (art. 31). W skład Rady Państwa wchodził także przedstawiciele prowincji. Na każdych 500 tys. mieszkańców danej prowincji przypadał jeden przedstawiciel. Jednakże każda prowincja wysyłała do Rady Państwa najmniej trzech przedstawicieli. W Radzie Państwa pojawili się wybrani członkowie jako przedstawiciele poszczególnych prowincji i jak to było założone w art. 31 dla dania możliwości współdziałania w administracji państwa, ale jako przedstawiciele poszczególnych partii, które można było znaleźć w pruskim Landtagu. Frakcje w Radzie Państwa tworzone były nie według prowincji, ale według partii. Tak więc członkowie Niemieckiej Partii Narodowej (*Deutschnationale*) z Prus Wschodnich, Śląska i Nadrenii głosowali przeciwko socjaldemokratom z tych samych prowincji. Sytuacja ukształtowała się podobnie jak w pruskim Landtagu, z tym tylko, że Rada Państwa miała mniejszy zakres działania⁴¹. A więc i Rada Rzeszy mogła się łatwo przeistoczyć, mimo swych teoretycznych założeń, nie w reprezentację krajów, a partii.

Obydwa artykuły 61 i 63 konstytucji zawierające — jak to następnie nazwano — *clausulae antiborussicae*⁴², a stanowiące podstawę do utrzymania równowagi pomiędzy krajami składającymi się na Związek i zniesienia dualizmu Prusy-Rzesza, wywoływały następnie sprzeciw pruskiego Landtagu i gorące dyskusje co do roli i znaczenia Prus. Dotyczyło to także i innych artykułów konstytucji ograniczających istniejące do tego czasu prawa państw, jak artykułu 78 o utrzymywaniu stosunków z obcymi państwami, art. 79 o zwierzchności wojskowej, o ograniczeniu samodzielności finansowej, wreszcie o wzmocnieniu kompetencji Rzeszy na polu ustawodawstwa i administracji oraz o przejęciu najważniejszych podatków⁴³. Rzesza przejęła znaczną część urzędników, co świadczyło również o wzmocnieniu władzy centralnej⁴⁴. To samo dotyczyło zarządu kolei.

W ten sposób krajom pozostawiono sprawy sądownictwa, szkolnictwa,

⁴⁰ J. v. Bredt, o. c., s. 105.

⁴¹ Ibidem, s. 109.

⁴² A. Ringleb, *Die Stellung Preussens im Dritten Reich*, Diss. Königsberg 1937, s. 7.

⁴³ Patrz rozdz. I Konstytucji noszący tytuł „Ustrój i zadania Rzeszy”.

⁴⁴ E. Eyck, o. c., s. 103.

kościelne, a także nadzór nad administracją krajową⁴⁵. Duże znaczenie polityczne, miał jednak art. 17 konstytucji, który mówił, że każdy kraj musi mieć ustrój wolnego państwa, a przedstawicielstwo ludowe powinno być wybierane przez wszystkich obywateli Rzeszy Niemieckiej w głosowaniu powszechnym, równym, bezpośrednim, tajnym i proporcjonalnym. Rząd krajowy musiał mieć zaufanie przedstawicielstwa ludowego. W ten sposób mogło być kształtowane oblicze polityczne każdego kraju. Tak więc konstytucja weimarska była po raz pierwszy w Niemczech ustawą zasadniczą, która uczyniła krok naprzód w kierunku ustanowienia burżuazyjno-demokratycznych stosunków w państwie. Pozostawiła też możliwość kształtowania ustroju krajów wchodzących w skład Związku.

Sytuacja, jaka wytworzyła się w Prusach po roku 1918, odpadnięcie Poznańskiego i Prus Zachodnich, sprawa plebiscytów na Śląsku i Prusach Wschodnich, położenie w Nadrenii, doprowadziła do tego, że rząd pruski zmierzał w kierunku już poprzednio wytkniętym — utrzymania jednolitego i w swych dotychczasowych granicach państwa, przy decentralizacji władz i samorządu. Pruska Rada Ministrów (*Preussische Staatsministerium*) wystąpiła z oficjalną propozycją ścisłego związania się z gabinetem Rzeszy (*Reichskabinett*), by doprowadzić w ten sposób do ponownego połączenia urzędu kanclerza Rzeszy i pruskiego prezesa Rady Ministrów (*Ministerpräsident*). To samo dotyczyć miało pruskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych⁴⁶. W ten więc sposób próba zwiększenia samorządu prowincjonalnego, przy jednoczesnym ścisłym związaniu z Rzeszą i utrzymaniu dotychczasowych granic miała na celu utrzymanie jedności Prus, a wypływało to z obawy przed tendencjami odśrodkowymi Nadrenii — projektami utworzenia Państwa Wschodniego.

Propozycje pruskich władz krajowych, złożonych głównie z socjaldemokratów, spotkały się ze sprzeciwem pruskiego Landtagu, który przecież zajmował podobne stanowisko w stosunku do artykułów 18, 61 i 63 konstytucji weimarskiej. Przedstawiciele prawicy, w szczególności *Deutschnationale*, usiłowali swe stanowisko podać do szerszej wiadomości, uważając Prusy za kraj, wokół którego ogniskować się miały całe Niemcy. Powoływano się nadal na historyczną rolę Prus w zjednoczeniu Niemiec, na pruskiego ducha, pruskie poczucie obowiązku i wierności dla spraw państwa. Najlepiej świadczyły o tym tytuły wydawanych w tym czasie broszur propagandowych rozpowszechnianych w dużych nakładach, takich jak: *Warum brauchen wir ein ungeteiltes Preussen?*⁴⁷, *Darf Preussen zerschlagen werden?*⁴⁸, *Auf zum Preussenkampf?*⁴⁹,

⁴⁵ E. Hedicke, o. c., s. 61.

⁴⁶ G. Schulz, o. c., s. 262. Pierwsze posiedzenie rządu Rzeszy i rządu Prus odbyło się 30 stycznia 1920 r.

⁴⁷ W. Kähler, *Greifswald*, Berlin 1921.

⁴⁸ E. Hibrick, prof. an der Universität Greifswald, Greifswald 1920.

⁴⁹ Hergt — 1921 r.

*Preussen eine deutsche Frage?*⁵⁰, *Der nationale und kulturelle beruf Preussens*⁵¹, *Vorwärts zum alten Preussen*⁵². Przytaczam hasła, pod którymi walczono o utrzymanie dawnej pozycji Prus, wykazując wyraźnie jakimi posługiwano się argumentami. Było to charakterystyczne dla tego okresu. A przecież trzeba zwrócić uwagę na fakt, że mimo próby ograniczenia w konstytucji weimarskiej dotychczasowej przewagi Prus, był to nadal kraj obejmujący 62% powierzchni całych Niemiec i 62% całej ich ludności. Z konieczności więc odgrywał najważniejszą rolę. Formalnie jednak konstytucja umniejszała jego znaczenie. Były bowiem Prusy jednym tylko z równouprawnionych państw związkowych.

Projekty zmiany ustroju wysuwane przez partie rządzące w Prusach, głównie socjaldemokratów, zmierzające do utworzenia jednolitego państwa rozbijały się o opór państw południowych, głównie Bawarii, gdzie dążenia separatystyczne były bardzo silne. Z tych więc względów ze strony władz pruskich, za rządów Brauna, wysuwane były w 1923 r. pod adresem rządu Rzeszy postulaty zmierzające w odwrotnym niż poprzednio kierunku, a mianowicie wzmocnienia pozycji Prus. Ustało już bowiem niebezpieczeństwo rozkawałkowania tego państwa. Postulaty te wymagały nowego uregulowania stosunków pomiędzy Rzeszą a poszczególnymi krajami w zakresie ustawodawstwa i administracji oraz zwiększenia wpływów poszczególnych krajów na decyzje w sprawach Rzeszy. Zachodziła w takim wypadku konieczność zmiany artykułów od 6 do 12 konstytucji precyzującej zakres ustawodawstwa Rzeszy, art. 18 o granicach krajów, gdzie postulowano, by wyrażana była zgoda nie tylko Reichstagu, ale także Rady Rzeszy (*Reichrat*), bowiem tam Prusy mogły wyrażać swą aprobatę lub zmianie takowej się przeciwstawić. Łączyło się to wreszcie z usunięciem art. 63 ust. 1 oraz art. 61 ust. 1, gdzie Prusy ograniczone były formalnie co do liczby osób reprezentujących kraje w Radzie Rzeszy. Przekształceniu też powinien ulec, w myśl wysuwanych postulatów, art. 65, głównie gdy chodzi o zdanie pierwsze, gdzie była mowa, że w Radzie Rzeszy i w jej komisjach przewodniczy członek rządu Rzeszy⁵³.

Tak więc socjaldemokraci odeszli od pierwszych swych projektów, ponieważ inne kraje trwały na swych separatystycznych pozycjach, nie chcąc dopuścić do utworzenia jednolitego państwa. Partykularyzm ustrojowy podyktowany był wówczas w dużej mierze obawą przed rewolucyjnym niebezpieczeństwem płynącym z Berlina. Następnie jednak pruscy socjaldemokraci dążyli do uzyskania dla Prus utraconej konstytucyj-

⁵⁰ K. Negenborn, Berlin 1921.

⁵¹ O. Boellitz, o. c.

⁵² v. Bonin — Bahrenbusch, Berlin 1922.

⁵³ E. Eimers, *Das Verhältniss von Preussen und Reich in den ersten Jahren der Weimarer Republik (1918 - 1923)*, Berlin 1969, s. 434.

nie pozycji. W 1927 r. także Centrum wystąpiło z projektem uczynienia z Prus Kraju Rzeszy (*Reichsland*). Polegać to miało na tym, że przy pozostawieniu Prus w dotychczasowych granicach nie byłoby własnego rządu, zgromadzenia krajowego (*Landtag*) i Rady Państwa. Kompetencje rządu przeszłyby na rząd Rzeszy, Landtagu na Reichstag, a Rady Państwa na Radę Rzeszy. Wybrany w Prusach posłem zasiadającym w Reichstagu pozostawiono by szczególne uprawnienia. Większością 2/3 głosów mieli mieć prawo wyrażania votum zaufania rządowi Rzeszy⁵⁴.

I ten projekt zmierzał w kierunku przywrócenia hegemonii Prus. Tak jak poprzednie nie miał on żadnych realnych podstaw do wprowadzenia w życie z uwagi na odmienne dążenia innych krajów. Trudno byłoby omawiać wszystkie wysuwane w tym czasie projekty dotyczące stosunku Rzeszy do Prus. Można powiedzieć, że występowały z nim różnorodne stowarzyszenia i ugrupowania, takie jak np. Związek Odnowy Rzeszy⁵⁵, a wreszcie Konferencja dla przygotowania reformy Rzeszy (*Landeskonferenz zur Vorbereitung der Reichsreform*), które miały zaprojektować zmiany w ustroju Rzeszy i poszczególnych krajów.

Ze wszystkich przytoczonych tu projektów wynikało wyraźnie, że w początkowym okresie forma federacji odpowiadała głównie wielkiej burżuazji i junkierstwu, dopóki jej stanowisko nie uległo wzmocnieniu. Następnie w połowie lat dwudziestych okazało się, że system ten byłby uciążliwy. Względna stabilizacja gospodarcza, przejście do otwartej, ekspansywnej działalności politycznej prowadziły do wysuwania żądań, głównie przez Związek Przemysłowców Rzeszy (*Reichsverband der Deutschen Industrie*), zmierzających do wzmocnienia pozycji Rzeszy. Ten proces, obok innych przyczyn natury politycznej, zapoczątkuje w latach trzydziestych rozbieżności socjaldemokratycznych Prus.

Wielki kryzys gospodarczy, jaki ogarnął w 1929 r. świat kapitalistyczny, którego szczytowy punkt przypadł na rok 1932, wystąpił w Niemczech szczególnie ostro i prowadził do wzmożenia walki klasowej. Decydujące koła monopolistycznego i agrarnego kapitału coraz bardziej skłaniały się w stronę faszystów i wprowadzenia dyktatury faszystowskiej. Naturalnie, że w walce tej Prusy odgrywały najważniejszą rolę w Niemczech, z uwagi na ich gospodarczą pozycję oraz fakt, że od 1918 r. prawie bez przerwy rządy w kraju tym spoczywały w ręku socjaldemokratów. Z tych względów rozrastająca się coraz bardziej NSDAP i DNAP (*Deutschnationale*) rzuciły hasło: „Kto posiada Prusy — posiada Rzeszę” (*Wer Preussen hat, hat das Reich*), pragnąc w sierpniu 1931 r. doprowadzić do rozwiązania pruskiego Landtagu wybranego w 1928 r. i usunąć od wpływów SPD. Ta ostatnia zdawała sobie sprawę z hasła rzuconego przez narodowych socjalistów i przeciwstawiając mu się wyraźnie wskazywała

⁵⁴ G. Schulz, o. c., s. 512.

⁵⁵ H. Blaschke, o. c., s. 9; G. Schulz, o. c., s. 590. Bund zur Erneuerung des Reiches. E. Hiber, o. c., s. 318.

na fakt, że „Prusy liczące 40 mln mieszkańców albo pozostaną bastionem demokratycznym republiki, albo hordą czarnej reakcji całych Niemiec”⁵⁶. Co bowiem oznaczało pojęcie Prusy? Oznaczało to 540 politycznych urzędników administracji, którzy, w zależności od demokratycznej czy reakcyjnej władzy, albo pracowali dla ludu, albo przeciwko niemu. Oznaczało to policję liczącą 80 tys. osób — najsilniejszy i najpotężniejszy instrument w ręku republiki przeciwko legalnym i nielegalnym akcjom faszystów Hitlera i Hugenberga. Kto posiadał ten instrument w ręku, rozstrzygał czy faszystowski terror zostanie rozbity, czy też ulice staną szeroko otworem dla brunatnych batalionów. Prusy więc były najsilniejszym batalionem przeciwko faszyzmowi. Wszyscy faszyci byli zaciętymi wrogami rządów republiki”.

Przeciwko rządowi socjaldemokratów Brauna-Severinga w Prusach były wszystkie partie na prawo od Centrum i wszystkie one domagały się nowych wyborów. Należały więc do nich: Deutschnationale, Die Deutsche Volkspartei, Christlich-Sozialen, Reichslandbund oraz różnego rodzaju związki byłych żołnierzy ze Stahlhelmem na czele, który 4 października na zjeździe w Kolonii rzucił hasło rozwiązania pruskiego Landtagu na skutek żądania ludności. Także i partia niemiecka w Hanowerze (*Deutschhannoveraner*) przyłączyła się do tego choćby ze względu na dawne separatystyczne dążenia.

Żądanie ludności rozwiązania parlamentu krajowego opierało się na brzmieniu art. 6, pkt 1 konstytucji pruskiej, jednakże musiało być ono podpisane przez 1/5 obywateli uprawnionych do głosowania. Liczba ich według list wyborczych do Reichstagu z dnia 14 września 1930 r. wynosiła 25 368 215 osób. Potrzebnych było więc 5 273 643 podpisów. Plebiscyt musiał rozporządzać większością głosów (tj. 13 184 108), by można było rozwiązać Landtag. Tej liczby partie prawicy nie mogły jeszcze w tym czasie osiągnąć. Poprzednie wybory dały następujący rozkład głosów: NSDAP — 4 mln, Deutschnationale — 1 960 000, Deutsche Volkspartei — 1 040 000, Wirtschaftspartei — 840 000, Landvolk — 760 000, Christlich-Sozialen — 520 000. Łącznie 9 120 000. Od ukonstytuowania się Landtagu w czerwcu 1928 r. postawiono 21 wniosków o votum zaufania dla całej pruskiej Rady Ministrów lub pojedynczych ministrów, ale nie osiągnęły one większości. Członkowie SPD odpierali zarzuty NSDAP o czerwonym parlamencie, ukazując liczbowo miejsca w Landtagu przypadłe partiom robotniczym, a wreszcie obsadę ważniejszych urzędów. Okazało się, że z 12 nadprezydentów — czterech było członkami SPD, z 34 prezydentów — ośmiu, z 43 prezydentów policji — 23, z 2400 landratów — 65⁵⁷. Próby rozwiązania pruskiego parlamentu nie powiodły się. Stanowił on dalej

⁵⁶ *Bollwerk der demokratischen Republik oder der Host der finsternen Reaktion für ganz Deutschland sein*. Stwierdzenie to znajdowało się w materiałach wydanych przez SPD pod tytułem *Es geht um Preussen*.

⁵⁷ *Es geht Preussen*, 1931 Jhr.

podstawę rządu Brauna-Severinga, złożonego z trzech przedstawicieli SPD, trzech Centrum i dwóch demokratów. Dopiero w następnych wyborach, jakie odbyły się 24 kwietnia 1932 r. uzyskali oni znaczną liczbę głosów.

Jakie stanowisko zajmowała NSDAP w stosunku do Prus w prowadzonej kampanii wyborczej? Rozwinął to szeroko Józef Goebbels, a przemówienia jego w formie propagandowych broszur unaocznic miały znaczenie zdobycia dla NSDAP władzy w Prusach⁵⁸. Powtarzano tu już poprzednio wysunięte hasło, że kto ma Prusy ma i Rzeszę, kto zdobył władzę w Prusach będzie panem Rzeszy, ale ponadto usiłowano przejąć pewne elementy z pruskiej myśli państwowej, z pruskiej ideologii, której znaczenie wybiegało poza granice Prus, poza granicę Rzeszy, a staowało się — jak to podkreślano — ideą o znaczeniu światowym⁵⁹. Przypominano również, że zjednoczenie Niemiec było dziełem Prus, że było nie tworem obrad przy zielonym stole, ale zjednoczeniem dokonany przez krew i żelazo.

Z Prus uczynili teraz socjaldemokraci twierdzą swego znaczenia i władzy, dlatego należało ich tej potęgi pozbawić. Kto tę twierdzą zdobędzie, ten rzuci marksizm w Niemczech na kolana⁶⁰. Stwierdzał dalej Goebbels, że narodowy socjalizm to Prusy (*Nationalsozialismus ist Preussentum*). Wszędzie gdzie są w Niemczech narodowi socjaliści — są oni Prusakami. Idea, która nimi kieruje jest pruska, jest prześlągnięta pruskim duchem. Ideały, które chcą osiągnąć, są ideałami, o które walczyli Fryderyk Wilhelm I, Fryderyk Wielki i Bismarck. Co rozumiał Goebbels i narodowi socjaliści pod pojęciem pruskości — *Preussentum*? Był to pruski militarizm, pruskie posłuszeństwo, pruska dyscyplina, autorytet Prus jako państwa, pruski wymiar sprawiedliwości, pruskie poczucie obowiązku⁶¹. Wysuwając te cechy pruskości, które przejąć chciał narodowy socjalizm, uzasadniał Goebbels każdą z nich.

W ówczesnej propagandzie zagadnienie Prus, ich roli państwowotwórczej w Niemczech, ich ideologii były bardzo szeroko popularyzowane. W szczególności wysuwano na plan pierwszy rolę wodza, który położył podwaliny pod to państwo i był równocześnie pierwszym jego sługą. Pruskość łączyła się z pojęciem porządku, pracy i honoru (*Preussen war die Ehre*). Za przykład ten służyli pruscy urzędnicy pracujący z oddaniem, nie myślący o płacy, a jedynie o właściwym wykonywaniu swych

⁵⁸ J. Goebbels, *Preussen muss wieder preussisch werden*, München 1932.

⁵⁹ Ibidem, s. 1.

⁶⁰ *In Preussen hat die Sozialdemokratie das Kernwerk ihrer Machtstellungen aufgerichtet, und darum gilt es, sie in Preussen aus der Macht zu verjagen; erst wenn dieses Bollwerk gefallen ist, wird man darangehen können, den Marxismus in Deutschland auf die Knie zu zwingen.*

⁶¹ *Preussischer Militarismus, Preussischer Kadavergehorsam, Preussische Disziplin, Preussische Autorität, Preussische Gerechtigkeit, Preussische Pflichterfüllung.* J. Goebbels, o. c., s. 7.

obowiązków. Prusy nie były pojęciem geograficznym, ale utożsamiano je z najwyższymi cnotami w całych Niemczech. Pruskość wreszcie można było utożsamiać z socjalizmem, ponieważ każdy służył i działał dla wszystkich. Prusy przechodziły przez ciężkie próby, ale miały twardych ludzi, a twardych ludzi wychowują twarde obowiązki ⁶².

W ten więc sposób w hitlerowskiej propagandzie nie było najmniejszej mowy o stosunku Prusy-Rzesza, natomiast usilnie wysuwano na plan pierwszy te wszystkie elementy pruskiej ideologii, czy wreszcie wynikające z charakteru pruskiego państwa, które znajdowały oddźwięk w ruchu narodowosocjalistycznym, i które można było rozciągnąć na całe Niemcy. Z tych też względów powtarzano stale, że pojęcie Prus nie jest pojęciem geograficznym czy państwowym, ale że jest to ideologia, którą należało rozciągnąć na całe Niemcy, że Prusy z ich systemem organizacyjnym należało postawić jako przykład dla całych Niemiec, a historyczną przeszłość dostosować do współczesnych potrzeb Niemiec.

Na dwóch członach opierała się wielkość Prus — na militaryzmie i na kadrze urzędniczej. I to także znalazło swoje miejsce w hitlerowskiej propagandzie w 1932 r., tak jak i autorytet państwa, które należało odbudować, a którego wzór stanowiły Prusy. Po sukcesie wyborczym w 1932 r., 26 kwietnia tegoż roku ustąpił rząd Brauna-Severinga. Oficjalnie nastąpiło to 24 maja, jednakże w dalszym ciągu urzędował on jeszcze, ponieważ pruski Landtag nie mógł dla wyboru nowego rządu uzyskać absolutnej większości głosów. Uchwałę bowiem o absolutnej większości głosów potrzebnej dla powołania rządu przeprowadził poprzedni Landtag na wniosek posła partii demokratycznej O. Nuschke ⁶³. Partie prawicowe, mimo ich sukcesu wyborczego, nie uzyskały absolutnej większości i mogły na drodze parlamentarnej powołać rząd koalicyjny jedynie przy współudziale Centrum. NSDAP miała w Landtagu 162 posłów na ogólną liczbę 423, Deutschnationale 31, drobne partie 10 posłów, natomiast SPD, Centrum i Staatspartei posiadały 163 miejsca, a komuniści 57 posłów. Porażka SPD w wyborach do Landtagu w 1932 r. w takich krajach, jak Bawaria, Wirtembergia, Anhalt-Oldenburg, Meklemburg-Strelitz, Meklemburg-Schwerin, Hesja i Hamburg, zachwianie rządu Brauna-Severinga w Prusach doprowadziły do upadku rządu Rzeszy i ustąpienia kanclerza Brüninga w dniu 30 maja 1932 r. Mimo że prowadził on politykę antydemokratyczną znajdował poparcie SPD.

IV

W dniu 31 maja 1932 r. prezydent Rzeszy powierzył utworzenie nowego rządu narodowego zjednoczenia (*Regierung der nationalen Konzentration*) Franzowi von Papen. Za plecami tego rządu stał *Deutsche Her-*

⁶² P. Hagen, *Preussen einst und jetzt*. München 1932.

⁶³ E. Eyck, o. c., s. 503.

renklub, skupiający pruskich junkrów pełniących wysokie funkcje państwowe, posiadający ściśle powiązanie z kołami wielkoprzemysłowymi i bankowymi. Jednym z dążeń klubu było ograniczenie demokracji parlamentarnej i wpływów socjaldemokracji w Prusach⁶⁴. Wraz z powołaniem rządu Papena dążenia te mogły być zrealizowane. SPD musiała przejść do opozycji. Zamiast tego przyciągnięci zostali do rządu faszyci, którzy w zamian za to domagali się natychmiastowego rozwiązania Reichstagu i zniesienia zakazu z kwietnia 1932 r. dla działalności SA i SS oraz usunięcia rządów Brauna-Severinga w Prusach.

Rząd Papena, potrzebując poparcia NSDAP, pośpieszył wypełnić zadania hitlerowców. W dniu 4 czerwca 1932 r. rozwiązany został Reichstag⁶⁵, 14 czerwca zniesiono zakaz dla SA i SS⁶⁶. Rząd Papena przeprowadził zmniejszenie zasiłków dla bezrobotnych, zniósł dodatek kryzysowy (*Krisenunterstützung*), zmniejszył wydatki na opiekę społeczną. Te pociągnięcia rządowe wzbudziły ogromne niezadowolenie wśród ludności. Narodowi socjaliści w tych warunkach nie odważyli się na otwarte przyznanie się do poparcia udzielonego rządowi Papena. Sami teraz dążyli do objęcia władzy, a w rządzie Papena widzieli jedynie przygotowanie do opanowania Prus i wprowadzenie własnej dyktatury.

Przeciwstawiali się temu komuniści, domagający się utworzenia jednolitego frontu w walce przeciwko faszyzmowi. W dniu 25 kwietnia 1932 r. Centralny Komitet KPD wezwał klasę robotniczą do wspólnej walki. W miesiąc później CK KPD powołał „Antyfaszystowską akcję” (*Antifaschistische Aktion*). W ten sposób utworzony został ponadpartyjny masowy ruch przeciwko faszystom, przeciwko terrorowi SA⁶⁷. Kierownictwo SPD odrzuciło propozycję KPD wspólnej walki przeciwko hitlerowcom, wbrew woli większości swych członków. Przywódcy SPD stali na stanowisku, że hitlerowców będzie można zwyciężyć na drodze wyborów parlamentarnych. Chcieli również zapobiec lokalnym akcjom, które prowadziły do zbliżenia komunistów i socjalistów. W lipcu 1932 r. doszło do wielkich manifestacji antyfaszystowskich, zebrań wyborczych organizowanych w Berlinie przez KPD, w których uczestniczyli także członkowie SPD i na odwrót — w zebraniach wyborczych SPD udział brali członkowie KPD. Kiedy więc widać było, że kierownictwo SPD nie powstrzyma robotników socjalistów od wspólnej walki z komunistami, a Prusy ze swymi jednostkami policyjnymi mogą być oparciem dla walki z hitlerowcami, podjęto działanie zmierzające przede wszystkim do obrony Prus przed faszystowską dyktaturą.

W lipcowych wyborach do Reichstagu NSDAP uzyskała 230 miejsc na

⁶⁴ J. Petzold, *Der Staatsstreich vom 20 Juli 1932 in Preussen*, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, IV Jhrg, 1956, Heft 6, s. 1146.

⁶⁵ RGBL, I, 1932, s. 255.

⁶⁶ RGBL I, 1932, s. 297.

⁶⁷ J. Petzold, o. c., s. 1151.

608, natomiast partie weimarskie, razem z Bayrische Volkspartei, rozporządzały 234 głosami. Zarysowały się coraz bardziej widoczne rozbieżności w dualizmie Rzesza-Prusy. Z jednej strony stał bowiem rząd Rzeszy posiadający poparcie faszystów i zmierzający w kierunku dyktatury, z drugiej zaś, rząd pruski opierający się na socjaldemokratach i trzymający się zasad demokracji parlamentarnej republiki weimarskiej. Droga, która mogła doprowadzić do zmiany sytuacji było podporządkowanie Prus rządowi Rzeszy. Już w czerwcu rozchodziły się pogłoski o wprowadzeniu w Prusach urzędu komisarza Rzeszy, ale rządy pozostałych krajów ostro przeciwko temu zaprotestowały tak, że rząd Rzeszy musiał pogłoski te zdementować. Próbował jeszcze rząd Papena wydać Prusy w ręce prawicy na drodze parlamentarnej przez utworzenie rządu mniejszości, złożonego z NSDAP i partii prawicowych oraz Centrum, ale rozbiło się to o sprzeciw KPD, choć posłowie SPD skłonni byli oddać władzę, przechodząc do opozycji. Dotychczasowy premier pruski Otto Braun przeszedł 6 czerwca 1932 r. na urlop z postanowieniem niewracania na swój urząd. Sprawy jego przejął najstarszy wiekiem minister rządu pruskiego — Hirtsifer, minister opieki społecznej.

Hitlerowcy na łamach „Völkischer Beobachter” domagali się wprowadzenia w Prusach komisarza Rzeszy⁶⁸. Wywierano nacisk finansowy, podwyższano podatki, co spowodowało wzrost cen na produkty spożywcze, głównie mięso. Wreszcie zniesienie zakazu działalności SA i SS doprowadziło do wzmożenia terroru w stosunku do partii lewicy. W ten sposób rząd Rzeszy zbliżał się stopniowo do swego celu. W Prusach doszło do swojego rodzaju wojny domowej. Gabinet Papena całkiem otwarcie prowokował rząd pruski. Minister Spraw Wewnętrznych Rzeszy — Gayl zażądał od ministra spraw wewnętrznych Prus, Severinga, zakazu wydawania gazety SPD „Vorwärts” i centrowego „Kölnische Volkszeitung” przez okres pięciu dni. Sąd Rzeszy przyznał słuszność żądaniom gabinetu Papena i Severinga ku oburzeniu socjaldemokratów i chrześcijańskich robotników zakazał wydawania wspomnianych wyżej gazet.

W połowie lipca doszło do dalszych aktów terroru ze strony bojówek NSDAP, w szczególności w Hamburgu-Altonie. Kanclerz Papen uzyskał od prezydenta Hindenburga „Notverordnung” — nadzwyczajne zarządzenie, upoważniające go do wprowadzenia w Prusach urzędu komisarza Rzeszy, a 20 lipca wezwał do kancelarii Rzeszy ministrów Severinga i Hirtsifera, rzekomo w sprawach finansowych oraz rolnictwa, i zakomunikował im, że prezydent Rzeszy w oparciu o art. 48 ustęp 1 i 2 konstytucji weimarskiej wydał zarządzenie wyjątkowe (*Notverordnung*), na mocy którego powołał go na komisarza Rzeszy. Równocześnie ministrowie pruscy zwolnieni zostali ze swych dotychczasowych urzędów⁶⁹. Jako

⁶⁸ Ibidem, s. 1158.

⁶⁹ E. Eycck, o. c., s. 507; H. Blaschke, o. c., s. 12. RGBL I, nr 48, s. 377.

przyczynę podał kanclerz brak parlamentarnej podstawy dla działalności pruskiego gabinetu rozbijającego się o taktkę partii komunistycznej w pruskim Landtagu oraz rozwój sytuacji wewnętrznej w Prusach.

Pomimo protestów obydwu ministrów zarządzenie wyjątkowe weszło w życie. Prowadzenie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych powierzył Papen drowi E. Popitzowi, a nadburmistrzowi Essen von Brachtowi przekazał sprawy Ministerstwa Finansów. Pozostałe ministerstwa pruskie przekazane zostały urzędującym ministrom Rzeszy, którzy zawiadywali nimi jako komisarze Rzeszy. Sam Papen przejął służbowe obowiązki premiera Prus, a jako komisarz Rzeszy objął zakres spraw pruskiej Rady Ministrów (*Staatsministerium*). To wyjątkowe zarządzenie miało mieć charakter przejściowy, bowiem wyraźnie stwierdzono, że komisarza Rzeszy powołuje się na czas jego trwania (*für die Geltungsdauer dieser Vorordnung*), ale jak się w praktyce okazało, miało to mieć trwałe skutki, zmierzające do zmiany charakteru poszczególnych krajów składających się na Rzeszę. Równocześnie w obawie przed akcją protestacyjną wprowadzono w Berlinie stan wyjątkowy⁷⁰.

Wprowadzenie urzędu komisarza Rzeszy łączyło się z usunięciem wyższych urzędników związanych z dotychczasowym rządem pruskim. Dotyczyło to głównie wyższych urzędników policji, nadprezydentów prowincji, prezydentów rejencji, landratów, i to nie tylko członków SPD, a wszystkich o przekonaniach, szeroko mówiąc, demokratycznych. Papen zwalczał więc urzędników, którzy wierni byli zasadom ustrojowym weimarskiej republiki. Oddaleni od władzy pruscy ministrowie, opierając się na art. 19 konstytucji weimarskiej, wnieśli skargę przeciwko rządowi Rzeszy do Trybunału Państwa (*Staatsgericht*) na to, czy decyzja kanclerza Rzeszy była z punktu widzenia prawnego słuszna⁷¹. Także rządy Bawarii i Badonii zanieśli skargi przed ten sąd, ale nie chodziło im o pruski stan faktyczny, lecz przede wszystkim o stosowanie na przyszłość art. 48 konstytucji. W skardze Badonii wyraźnie podkreślono, że stosowanie wspomnianego artykułu pozbawi Rzeszę jej związkowego charakteru, a rozprawa przed sądem państwa przyczyni się do wyjaśnienia strony

Verordnung des Reichspräsidenten, betreffend die Wiederherstellung der öffentlichen Sicherheit und Ordnung im Gebiet des Landes Preussen 20 Juli 1932.

⁷⁰ RGBl I, nr 48, s. 377. *Verordnung des Reichspräsidenten, betreffend die Wiederherstellung der öffentlichen Sicherheit und Ordnung in Gross-Berlin und Provinz Brandenburg. 20 Juli 1932.* Stan ten zniesiono następnie zarządzeniem z dnia 26 lipca 1932 r. RGBl I, s. 387.

⁷¹ *Preussen contra Reich vor dem Staatsgerichtshof (Stenogrammmberichte der Verhandlungen vor dem Staatsgerichtshof in Leipzig von 10 bis 14 und vom 17 Oktober 1932, Berlin 1933, s. 8: [...] Gegenstand unserer Klage ist nicht — wie der Herr Präsident des Staatsgerichtshofs schon sagte — die politische Zweckmässigkeit des Vorgehens des Reichsregierung, nicht einmal die gute Absicht der Reichsregierung, sondern lediglich die rechtliche Zulässigkeit ihres Vorgehens.*

prawnej tego zagadnienia oraz oczyszczenia atmosfery politycznej w Niemczech⁷².

Rozstrzygnięcie Trybunału Państwa z 25 października 1932 r. przyznawało rządowi Rzeszy możliwość wprowadzenia urzędu komisarza Rzeszy i zwolnienia gabinetu pruskiego na podstawie art. 48 konstytucji, biorąc pod uwagę fakt, że polityczna sytuacja w kraju i możliwość jej dalszego napięcia krok ten uzasadniała. W ten więc sposób orzeczono tu o podstawie prawnej, która pozwalała na skupienie w ręku rządu Rzeszy władzy w największym kraju Związku. Ponieważ art. 17 konstytucji wyraźnie stwierdzał, że w każdym kraju rząd musi posiadać zaufanie zgromadzenia parlamentarnego, orzeczenie sądu państwa brzmiało w ten sposób, że władza pomiędzy rządem komisarzy a pruską Radą Ministrów powinna być tak rozdzielona, że temu ostatniemu powinno być pozostawione przedstawicielstwo w Landtagu i Reichstagu, w Radzie Rzeszy i w innych jej organach, wszystkie inne sprawy należały do komisarza Rzeszy.

Była to już typowa prawnicza fikcja, jaką jeszcze starano się pokryć faktyczny stan rzeczy mający miejsce w Prusach, gdzie w zasadzie, z wyjątkiem protestujących komunistów, nie podjęto żadnej akcji w obrobie dotychczasowej pozycji Prus w Związku. Wprawdzie stanowisko Prus w Rzeszy z formalnego punktu widzenia nie uległo większym zmianom, bowiem komisarz nie reprezentował tu władz Rzeszy, był tylko jej po-wiernikiem, tym niemniej otwierał drogę możliwościom dalszych ograniczeń uprawnień państwowych chociaż działał jeszcze pruski Landtag.

Ten sposób postępowania wzbudzał zaniepokojenie w innych krajach i stąd wypływała skarga Bawarii i Badenii. Wyrok Trybunału Państwa wskazał wyraźnie, jaki kierunek działania obrał kanclerz Rzeszy Papen i stojący za nim narodowi socjaliści — pozbawienia władzy krajów (*Entmachtung der Länder*). Przejęcie władzy w Prusach, kraju odgrywającym najważniejszą rolę w Związku, posiadającym najlepsze możliwości obrony swego stanowiska z góry wskazywało, że z pozostałymi krajami nie będzie w tym względzie większych trudności. Bez Prus nie będą stanowiły one większej siły, tym więcej, że w owym czasie walka nie toczyła się już na drodze parlamentarnej, na drodze wyborów w pełnym tego słowa znaczeniu, ale na drodze politycznych faktów stwarzanych przez terrorystyczną działalność brunatnych formacji A. Hitlera. W ręku kanclerza skupiała się stopniowo cała władza w stosunku do poszczególnych krajów. Dnia 31 października 1932 r. Papen jako komisarz Rzeszy mianował swoich zastępców dla wszystkich ministerstw (*Stellvertreter*), którzy faktycznie pełnili rolę ministrów w Prusach⁷³. Tak się sytuacja kształtowała do objęcia władzy przez A. Hitlera w styczniu 1933 r.

Jeszcze podczas rozmów, jakie toczyły się pomiędzy prezydentem

⁷² Preussen contra Reich, s. 493. H. Blaschke, o. c., s. 14.

⁷³ E. Eyck, o. c., s. 521.

Hindenburgiem a kandydatem na kanclerza A. Hitlerem w listopadzie 1932 r., prezydent zażądał, by nie doszło do nawrotu dualizmu Rzesza-Prusy, by podjęte w oparciu o art. 48 konstytucji środki w stosunku do Prus, zatwierdzone przez Trybunał Państwa, nie były traktowane przejściowo, ale uznane jako trwałe. Hindenburg żądał również nieograniczania art. 48⁷⁴. W ten sposób prezydent opowiadał się za dotychczasową polityką w stosunku do Prus, jak i za możliwością szerszego niż do tego czasu korzystania ze wspomnianego tu artykułu. Hitler po objęciu władzy powołał Hermana Göringa na komisarza Rzeszy dla pruskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i w ten sposób przejął cały pruski aparat policyjny w swoje ręce. Pozwoliło to na drodze zakazów, aresztowań i ścigania politycznych przeciwników przeprowadzić wybory w dniu 8 marca 1933 r.

Tak więc Papen aktem z 20 lipca 1932 r. utorował drogę hitlerowskiej dyktaturze. Od tego czasu Prusy nie mogły się oprzeć różnorodnym centralizacyjnym reformom, jakie przedsiębrane były w Rzeszy. Gdy Hitler objął władzę jako kanclerz Rzeszy, Prusy pozostawały nadal pod władzą komisarza Rzeszy. Wszystkie sprawy wynikające z aktu z dnia 20 lipca 1932 r. przelane zostały na wicekanclerza F. Papena zarządzeniem z 31 stycznia 1933 r.⁷⁵ Utrzymał on nadal stanowisko Komisarza dla Prus (*Reichskommissar für das Land Preussen*). Wyglądało więc na to, że Hitler nie zamierza poczynić zmian w dotychczasowym ustroju Rzeszy, a w szczególności w ustroju poszczególnych krajów. Potwierdził to w swej mowie z dnia 2 lutego 1933 r. w Radzie Rzeszy, podkreślając, że pragnie respektować tradycje, które dały podwaliny niemieckiemu narodowi⁷⁶. Wyrazem tego był między innymi pompatyczny akt objęcia władzy, zorganizowany w Poczdamie, symbolizujący przejęcie pruskich tradycji do nowych narodowosocjalistycznych rządów.

Jednakże wkrótce potem, w swej mowie na zjeździe NSDAP w Norymberdze, jaki odbywał się w okresie od 30 sierpnia do 2 września 1933 r., wyraźnie odkrył swe zamiary w stosunku do dotychczasowego ustroju Rzeszy. Stwierdził on, że dzisiejsza Rzesza nie opiera się już na niemieckich krajach ani na niemieckich plemionach, ale na narodzie niemieckim. Ani Prusy, ani Bawaria, ani żaden inny kraj nie są podstawą dzisiejszej Rzeszy. Jej podstawę stanowi dzisiaj naród niemiecki i ruch narodowosocjalistyczny. Ruch narodowosocjalistyczny nie jest za zachowaniem krajów przeszłości, lecz ich likwidatorem na rzecz Rzeszy przyszłości⁷⁷. Było więc zupełnie jasne, że nastąpi likwidacja dotychczasowego ustroju, co stopniowo też następowało.

⁷⁴ E. Eyck, o. c., s. 539.

⁷⁵ RGBl I, s. 33. Verordnung des Reichspräsidenten über den Reichskommissar für das Land Preussen.

⁷⁶ H. Blaschke, o. c., s. 19.

⁷⁷ E. Huber, o. c., s. 324.

Rozporządzeniem prezydenta Rzeszy z dnia 6 lutego 1933 r. prawa zwierzchności (*Hoheitsrechte*), przysługujące jeszcze do tego czasu Pruskiej Radzie Ministrów (*Staatsministerium*), przeniesione zostały na komisarza Rzeszy w Prusach⁷⁸. Opierano się tu na wspomnianym wielokrotnie wyroku Trybunału Państwowego, podkreślając ponadto, że ma to zapobiec zamieszanu jakie wprowadzono w ustroju Prus.

Podobnie stało się w innych krajach Rzeszy, gdzie zostali powołani również komisarze Rzeszy, przejmując dotychczasowe uprawnienia rządów krajowych. Podstawą prawną dokonywanych zmian w poszczególnych krajach było wydane przez prezydenta Rzeszy zarządzenie o ochronie narodu i państwa z 28 lutego 1933 r.⁷⁹ Zastrzegano w nim, że jeżeli władze krajowe nie wypełnią obowiązków związanych z zapewnieniem bezpieczeństwa i porządku, wówczas może wkroczyć tu rząd Rzeszy. W ten więc sposób kwestia porządku i bezpieczeństwa dyktowała formalne kroki działania. Utrzymano jednak na krótki okres czasu parlamenty krajowe, które następnie na podstawie art. 4 ustęp 2 tymczasowego prawa o zrównaniu ustrojowym (*Gleichschaltungsgesetz*) zostały rozwiązane, z wyjątkiem Prus, które w tym względzie utrzymały specjalne stanowisko⁸⁰.

Nowe przedstawicielstwa krajowe miały być powołane według liczby głosów, jakie przypadły w czasie wyborów do Reichstagu w poszczególnych krajach, odliczając naturalnie głosy komunistów. W ten sposób NSDAP — po uzyskaniu w wyborach do Reichstagu w dniu 5 marca 1933 r. 7 277 000 głosów i 288 miejsc — mogło również w każdym kraju powołać rządy złożone ze swych członków. W Prusach natomiast, rząd Rzeszy pragnął przeprowadzić wybory do Landtagu razem z wyborami do Reichstagu. W dniu 1 lutego 1933 r. został rozwiązany Reichstag. Chodziło więc teraz o rozwiązanie Landtagu, który wybrany został niedawno, bo 24 kwietnia 1932 r. W oparciu o art. 44 konstytucji pruskiej mogło to nastąpić na skutek decyzji samego Landtagu, plebiscytu lub też komisji (*Ausschuss*) złożonej z premiera, przewodniczącego Landtagu i prezydenta Rady Państwa. Wniosek NSDAP, by Landtag rozwiązać odrzucony został większością głosów (214 : 196) na posiedzeniu w dniu 4 lutego 1933 r. Na rozstrzygnięcie przez plebiscyt było za późno. Pozostawała więc jedynie trzecia droga. Kolegium jednak orzekło, że nie skorzysta z przysługującego mu prawa i Landtagu nie rozwiąże. W dniu 6 lutego 1933 r. prezydent Rzeszy wydał zarządzenie⁸¹, związane naturalnie ze

⁷⁸ RGBL I, s. 43. Verordnung des Reichspräsidenten zur Herstellung geordneter Regierungsverhältnisse in Preussen. 6 Februar 1933.

⁷⁹ RGBL I, s. 83. E Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat. 28 Februar 1933.

⁸⁰ RGBL I, s. 153. Vorläufiges Gesetz zur Gleichschaltung der Länder mit dem Reich. 31 März 1933.

⁸¹ RGBL I, s. 43.

sprawą pruskiego Landtagu, które pozostałe jeszcze prawa przysługujące pruskiej Radzie Ministrów (*Preussische Staatsministerium*) przelewało na komisarza Rzeszy. W ten sposób w komisji trzech znalazł się w miejsce premiera Brauna — komisarz Rzeszy Papen, a obecność w tejże komisji prezydenta Landtagu członka NSDAP — Keerla, doprowadziła do podjęcia decyzji o rozwiązaniu Landtagu.

Wybory do pruskiego Landtagu mogły się więc teraz odbyć razem z wyborami do Reichstagu. NSDAP uzyskała w nim większość miejsc, ale Landtag urzędował tylko od 22 marca do 14 października 1933 r., kiedy to nastąpiło rozwiązanie Reichstagu, w oparciu o § 11 prawa o zrównaniu ustrojowym z 31 marca 1933 r., a tym samym i Landtagu. Ustawa o odbudowie Rzeszy z 30 stycznia 1934 r. zniosła parlamenty w krajach, tym samym nie było już więc miejsca dla pruskiego Landtagu. Już wcześniej, bo 26 października 1933 r. budynek pruskiego parlamentu — ustawą z tego samego dnia — przekazany został na inne cele⁸². Odsunięci pruscy ministrowie złożyli skargę przed Trybunałem Państwa, by uznać zarządzenie prezydenta z 6 lutego 1933 r. za nieważne, ale nowo wybrany Landtag podjął uchwałę, w której godził się na przelanie swych suwerennych praw (*Hoheitsrechte*) na komisarza Rzeszy. W tej sytuacji ministrowie zrzekli się swych urzędów i wycofali skargę. Tak więc dokonał swego żywota pruski Landtag.

Powoli, ale systematycznie, znajdujący się u władzy narodowi socjaliści zmierzali do wytkniętego celu — pozbawienia poszczególnych krajów ich dotychczasowego charakteru i utworzenia jednolitego ustroju dla całego państwa. Dążono do stałego wzmacniania władzy wykonawczej kosztem parlamentów, zniesienia dotychczasowego związkowego charakteru. Widać to było z treści wydawanych ustaw, np. z 31 marca 1933 r. o tymczasowym zrównaniu ustrojowym, odpowiadającej ustawie (*Er-mächtigungsgesetz*) z 24 marca 1933 r.⁸³ Wymienione wyżej dwie ustawy pozwalały rządowi krajowemu, bez współdziałania parlamentów, wydawać ustawy krajowe. Przedmiotem ich miały być nie tylko sprawy budżetowe, ale i te, które poprzednio uzależnione były od zgody parlamentów. Oprócz tego, na podstawie wymienionych ustaw, mogły rządy krajowe przeprowadzić reformy w administracji. Tylko to, co odnosiło się do struktury ustrojowej kraju, musiało posiadać zgodę parlamentu. Utrzymano też w mocy parlamentu wyrażanie votum nieufności władzy wykonawczej i to była jedyna jej kontrola. Jednakże druga ustawa o zrównaniu ustrojowym z 7 kwietnia 1933 r. zniosła te uprawnienia parlamentarne (§ 4)⁸⁴.

Na podstawie tejże ustawy we wszystkich krajach, z wyjątkiem Prus,

⁸² H. Blaschke, o. c., s. 23.

⁸³ RGBL I, s. 141. Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich. 24 März 1933.

⁸⁴ RGBL I, s. 173. Zweites Gesetz zur Gleichschaltung der Länder mit dem Reich. 7 April 1933.

powołani zostali przez prezydenta Rzeszy — na wniosek kanclerza Reichstatthaltera — namiestnicy Rzeszy. Do zadań ich należała troska o właściwą realizację linii politycznej wytyczonej przez kanclerza (*Beobachtung der vom Reichskanzler aufgestellten Richtlinien der Politik* . . . , § 1). Jako organowi Rzeszy w krajach przysługiwały mu ponadto uprawnienia: 1) mianowania i odwoływania premiera rządu krajowego i na jego propozycję pozostałych członków rządu; 2) rozwiązywania Landtagu i przeprowadzenia nowych wyborów, z zachowaniem przepisów § 8 tymczasowego prawa o zrównaniu (*Gleichschaltung*) z 31 marca 1933 r., mówiącego o tym, że wybrany 5 marca 1933 r. Landtag nie może być przed upływem 4 lat rozwiązany; 3) ustanawiania i ogłaszania ustaw krajowych; 4) na wniosek rządu krajowego nominowania i zwalniania podległych bezpośrednio urzędników i sędziów, a wreszcie 5) prawo łaski. Namiestnik Rzeszy przewodniczył na posiedzeniach rządu kraju, ale art. 63 konstytucji, mówiący o tym, że w Radzie Rzeszy rządy krajów reprezentowane są przez swych członków, pozostawał bez zmian.

Namiestnik nie mógł być jednocześnie członkiem rządu krajowego, miał on jednak pochodzić z kraju, w którym sprawował władzę. Dla krajów, których ludność nie przekraczała 2 mln mieszkańców miał być powołany jeden namiestnik. Okres trwania jego władzy pokrywał się z okresem działania Landtagu, a więc obejmował cztery lata. Mógł on być jednak na wniosek kanclerza odwołany przez prezydenta Rzeszy. W Prusach władzę tę sprawował kanclerz Rzeszy, z tym, że mógł on przelać na rzecz rządu krajowego prawo nominacji i odwoływania urzędników oraz prawo łaski. Członkowie rządu Rzeszy mogli być jednocześnie członkami pruskiego rządu krajowego, a więc skupiać podwójne funkcje w jednym ręku.

W ten sposób pierwsza ustawa o namiestniku Rzeszy pozbawiała kraje Rzeszy jakiegokolwiek samodzielności politycznej. Pruski Landtag sam rozszerzył uprawnienia rządu krajowego w okresie możliwości wprowadzenia tych zmian. W oparciu o pruską ustawę *Zur Behebung der Not von Volk und Land* z 1 czerwca 1933 r. rząd krajowy mógł dokonywać zmian ustrojowych bez żadnych ograniczeń. Nie dotyczyło to jedynie Landtagu i Rady Państwa⁸⁵. W ten więc sposób pruski Landtag został całkowicie wyłączony od wpływu na sprawy kraju. Stało się to nawet prędzej aniżeli w innych krajach, wcześniej aniżeli o tym mówiła ustawa o przebudowie państwa z 30 stycznia 1934 r.

Po wprowadzeniu w życie pierwszej ustawy o namiestnikach Rzeszy z 7 kwietnia 1933 r. nie zachodziła potrzeba utrzymania poprzednich przepisów, a więc wydanych z datą 30 lipca 1932 r., a wreszcie 31 stycznia 1933 r. i 6 lutego 1933. Zarządzeniem prezydenta Rzeszy z 30 czerw-

⁸⁵ Preussisches Gesetzblatt (cyt. dalej PGS), s. 198 (zwany także „Preussisches Ermächtigungsgesetz”).

ca 1933 r. zostały one zniesione⁸⁶ i wprowadzono, jak to mówiły słowa wspomnianego zarządzenia, normalne stosunki urzędowe. Były one już jednak w sposób zasadniczy zmienione, choć kończyła się teraz władza komisarza Rzeszy w Prusach, który przecież odegrał podstawową rolę w pozbawieniu Prus samodzielności jako kraju Rzeszy w ramach republiki weimarskiej. Ostatecznie uregulowała sprawę sytuacji prawnej krajów ustawa o nowym ustroju Rzeszy z 30 stycznia 1934 r.⁸⁷ Wydana ona została po odbytych 12 listopada 1933 r. referendum, które przelewało całą władzę na Hitlera, a Reichstag wspomnianą ustawę jednomyślnie zatwierdził. Znosiła ona wszystkie parlamenty krajowe, a zwierzchnie prawa krajów (*Hoheitsrechte*) bez wyjątku przenosiła na Rzeszę.

Równocześnie pod datą 7 lipca 1933 r. ukazała się w Prusach ustawa o Radzie Państwa⁸⁸, która miała pełnić funkcje doradcze dla Rady Ministrów w miejsce dawnego parlamentu Prus. Tworzyli ją premier pruski i ministrowie oraz mianowane przez premiera osoby w liczbie pięćdziesięciu. Do Rady Państwa mogli być powołani ci, którzy ukończyli lat 25 i zamieszkiwali w pruskich prowincjach. Nie mogli wchodzić do niej ministrowie Rzeszy, mimo że byli jednocześnie w wielu wypadkach pruskimi ministrami, namiestnicy Rzeszy, członkowie spoza pruskich władz krajowych, jak też urzędnicy Rzeszy lub urzędnicy spoza pruskich krajów.

Premier pruski powoływał do Rady Państwa członków z następujących trzech grup: I — z sekretarzy stanu; II — szefa sztabu SA, *Reichsführera der SS der Stabsleiter der ...* z gauleiterów NSDAP dla kraju pruskiego, z kierowniczej grupy *obergruppenführerów* SA i SS — w tym wypadku nie wchodziły w grę przepisy o tym, że mogą nie pochodzić z Prus lub być urzędnikami Rzeszy, może jednak premier pruski powołać w to miejsce innych wyższych partyjnych funkcjonariuszy SA i SS; III grupę stanowili przedstawiciele kościoła, kół gospodarczych, pracy, nauki, sztuki, jak i inne osoby zasłużone dla państwa i narodu.

Członkowie I i II grupy należeli do Pruskiej Rady Państwa na okres pełnienia swych funkcji we władzach krajowych lub partyjnych. Członkowie zaś III grupy dożywotnio, chyba że premier pruski stwierdzi, iż odpadły warunki, dla których zostali powołani lub też zaszły inne okoliczności. Rada Państwa nie posiadała określonych terminów zebrań, ale zwoływał ją premier w zależności od swego uznania. Sama Rada Państwa mogła jednak zwracać się do premiera o jej zwołanie, podając tego przyczynę. W Radzie nie przeprowadzało się głosowania, a jej posiedzenia nie były publiczne. Kanclerz Rzeszy mógł w każdej chwili zażądać zwołania Rady Państwa.

⁸⁶ RGBl I, s. 423. Verordnung des Reichspräsidenten zur Wiederherstellung normaler Regierungsverhältnisse in Preussen. 30 Juni 1933.

⁸⁷ RGBl I, s. 11. Gesetz über den Neuaufbau des Reichs. 30 Januar 1934.

⁸⁸ PGS nr 46, s. 241. Gesetz über den Staatsrat. 8 Juli 1933.

Wprowadzona nowa ustawa o Radzie Państwa znosiła dotychczas istniejącą, a jednocześnie zmieniała czwarty rozdział konstytucji Prus oraz ustawę o wyborach do Rady Państwa z 16 grudnia 1920 r. (PGS I. 1921, s. 90). Zasady, na których oprzeć się miała w swej działalności ta nowo powołana instytucja wyjaśniał premier pruski Göring, stwierdzając, że rewolucja narodowosocjalistyczna nie uznaje zasad demokratycznych w parlamencie i dlatego go zniósł. Zasadą jednak narodowego socjalizmu jest to, by kierujący zawsze i trwale czuli się związani z narodem i znali jego potrzeby⁸⁹. Było bowiem błędem popełnianym przez wiele dyktatur, że tego właśnie elementu nie doceniali, a następnie sprawowali rządy oddzielnego stolika, które często kierowały się przeciwko narodowi.

Göring podkreślał dalej, że idea, która leżała u podstaw przebudowy Rady Państwa, wyszła osobiście od niego i posiadał on bezpośredni wpływ na jej opracowanie. Pragnął on przez tę ustawę nawiązać ścisłą łączność z narodem pruskim. Przy wyborze członków Rady Państwa kierowano się zasadą, że znają oni najlepiej nastroje panujące wśród narodu. Zrozumiałą więc było rzeczą, że przede wszystkim oparto się na gauleiterach NSDAP i funkcjonariuszach SA i SS. Członkowie tego więc organu mogli służyć radą i dawać podnetę do przygotowywania projektów ustaw. Organ ten był więc li tylko organem doradczym, przy tym bez możliwości przeprowadzania głosowania. Byłoby to bowiem przeciwne narodowosocjalistycznemu duchowi i oznaczało przyjęcie parlamentarno-demokratycznych zwyczajów⁹⁰. Na pierwszym posiedzeniu nowej pruskiej Rady Państwa, jakie odbyło się 15 września 1933 r., Göring stwierdził, że aktualnie przeżywa się okres agonii parlamentaryzmu w Prusach⁹¹.

Konsekwencją zniesienia parlamentu pruskiego i wprowadzenia zmiennej, a właściwie z gruntu nowej, Rady Państwa były idące w tym samym kierunku zmiany w poszczególnych prowincjach. Ustawą z 17 lipca 1933 r.⁹² wprowadzone zostały rady prowincjonalne jako organy doradcze nadprezydentów, którzy byli ich przewodniczącymi. Skład ich ukonstytuował się jak Rady Państwa. Wchodzili więc do niej prezydenci rejencji, mieszkający w danej prowincji, członkowie Rady Państwa oraz osoby mianowane przez premiera. Ponadto wchodzili do niej kierownicy

⁸⁹ E. E. Kunckel, *Der Preussische Staatsrat. Görings Arbeit am Neubau des Reiches*. Berlin 1933, s. 15: *Es ist ein Grundprinzip des Nationalsozialismus, dass die führenden Männer immer und dauernd sich als mitten im Volke stehend fühlen müssen und ihre Hauptsorge sein muss, die Sorgen und die Notwendigkeiten des Volkes richtig zu erkennen und entsprechend zu handeln.*

⁹⁰ E. E. Kunckel, o. c., s. 16: *Selbstverständlich ist es, dass dieser Staatsrat nur beratendes Organ ist. Abstimmungen werden in ihm nicht stattfinden, denn das wäre eine Sünde gegen den nationalsozialistischen Geist und würde einen Rückfall in parlamentarisch — demokratische Bräuche darstellen [...].*

⁹¹ E. E. Kunckel, o. c., s. 38: *Die Stunde die wir jetzt erleben, ist die Todesstunde des Parlamentarismus in Preussen.*

⁹² PGS, s. 254. Gesetz über den Provinzialrat. 17 Juli 1933.

powiatowi (*Kreisleiter NSDAP*), wyżsi funkcjonariusze SA i SS oraz osoby zasłużone dla państwa i prowincji.

Zasady funkcjonowania rad prowincjonalnych były te same, co Rady Państwa. Wprowadzono więc jednolity charakter tych rad dla całego kraju pruskiego, a dotychczasowe uprawnienia sejmików powiatowych (*Kreistag*) przeniesione zostały wydaną pod tą samą datą ustawą na komisje powiatowe (*Kreisausschüsse*)⁹³. Zniesione zostały dotychczas istniejące od marca 1881 r. (GS 1881, s. 179) ordynacje powiatowe dla prowincji Prus Wschodnich i Zachodnich, Brandenburgii, Pomorza, Śląska i Saksonii i odpowiednie przepisy o wskazywaniu kandydatów na landratów. Te wszystkie uprawnienia przechodziły na komisje powiatowe.

Sprawdziło się więc to, co powiedział Göring na pierwszym posiedzeniu nowej pruskiej Rady Państwa, jakie odbyło się 15 września 1933 r., że: „czas, który my teraz przeżywamy jest czasem śmierci dla parlamentaryzmu w Prusach”.

Według ustawy z 30 stycznia 1934 r., znoszącej parlamenty krajowe i przelewającej zwierzchnie prawa krajów na Rzeszę, rządy krajowe podporządkowane zostały rządowi Rzeszy niemieckiej. Namiestnicy Rzeszy (*Reichsstaathalter*) w poszczególnych krajach podlegali służbowemu nadzorowi ministra spraw wewnętrznych Rzeszy. Rząd Rzeszy miał uprawnienia do prowadzenia dalszych zmian ustrojowych.

Ostatecznie ustawa ta odbierała krajom resztki ich uprawnień. Zostały one sprowadzone do roli organów administracyjnych działających w krajach, choć nazwa ta już tylko z pozoru i z dotychczasowych terytorialnych rozmiarów przypominała o dawnej ich pozycji. Coraz bardziej pojęcie *Landu* — kraju kojarzyło się z jednostką terytorialną Rzeszy. Miarą zmiany ich sytuacji był również fakt, o czym już wspominaliśmy, że namiestnik podlegał nie rządowi Rzeszy, ale ministrowi spraw wewnętrznych, a więc i jego rola została znacznie obniżona. Na dowód tego można przytoczyć i to jeszcze, że sprawy krajów uregulowane były zarządzeniami ministra spraw wewnętrznych. Pierwsze zarządzenie, istotne w swej treści, bo nawiązujące do ustawy o nowym ustroju Rzeszy z 30 stycznia 1933 r. wydane zostało już 2 lutego 1934 r.⁹⁴ Zastrzegano w nim, że prawa zwierzchnie (*Hoheitsrechte*), jakie zostały krajom odebrane przez Rzeszę na podstawie poprzedniej ustawy, mogą być im zlecone do wykonania w imieniu Rzeszy w poszczególnych przypadkach lub kiedy Rzesza nie będzie chciała czynić z nich użytku. W związku z tym zaznaczono również, że wszelkie umowy, jakie kraje miały między sobą lub

⁹³ Gesetz über die Übertragung von Zuständigkeiten der Provinzial (Kommunal) Landtage der Verbandsversammlung des Siedlungsverbandes Ruhrkohlenbezirke und der Kreistage auf die Provinzial (Landes) ausschüsse, den Verbandsausschuss und die Kreisausschüsse. 17 Juli 1933.

⁹⁴ RGBl I, s. 81. Erste Verordnung über den Neuaufbau des Reichs. 2 Februar 1934.

też z Rzeszą, nie zostaną naruszone przez odebranie krajom praw zwierzchnich.

Wydawanie ustaw przez poszczególne kraje wymagało zgody odpowiedniego ministra Rzeszy, a więc było to konsekwentne rozwinięcie poprzedniej ustawy regulującej sytuację krajów. Minister Rzeszy w zakresie swej władzy był władny postanowić, by wszelkie zarządzenia przed opublikowaniem były mu przedstawiane do aprobaty. Władze krajów musiały przy wykonywaniu swych czynności kierować się zarządzeniami odpowiednich ministrów Rzeszy. Fakt, że urzędnicy krajowi nie mieli odrębnego statusu związanego z danym krajem widać było z § 5 zarządzenia, które mówiło że urzędnicy krajowi mogą być przenoszani do służby Rzeszy, a urzędnicy Rzeszy do służby krajowej. Nie czyniono więc tu żadnej różnicy między tymi ciałami. To samo można było powiedzieć o następnych ustawach.

Pierwsza ustawa o przeniesieniu sądownictwa na Rzeszę z dnia 16 lutego 1934 r.⁹⁵ nie tylko mówiła, że sądy wyrokuja w imieniu narodu niemieckiego, ale również w art. 3 stwierdzała, że kto posiadał uprawnienia sędziego mógł być dopuszczony do adwokatury w każdym kraju Związku. Ustawa ta jednak w dalszym ciągu pozostawiała sądownictwo w obrębie poszczególnych krajów.

Wydane zostały następne ustawy mówiące o uproszczeniu i potaniu administracji⁹⁶. Dotyczyło to głównie komunikacji, poczty, zarządu finansami. We wszystkich tych działach miała być wprowadzona jednolita polityka. Traciły ważność umowy z poszczególnymi państwami w zakresie komunikacji kolejowej. W oparciu o tę ustawę tworzone nowe i zmieniano dawne granice dyrekcji pocztowych, zmniejszano liczbę krajowych urzędów finansowych. Nie liczono się więc już z terytorialnymi granicami poszczególnych krajów.

To samo można powiedzieć o ustawie wydanej pod tą samą datą o przygotowaniu do budowy organicznej jedności gospodarczej Rzeszy, gdzie minister gospodarki Rzeszy miał uprawnienia uznania istniejących i tworzenia nowych organizacji i związków gospodarczych (*Wirtschaftsverbände*)⁹⁷.

Ustawą z dnia 14 lutego 1934 r. zniesiona została Rada Rzeszy (*Reichsrat*), w której to instytucji uwidaczniał się dawny związkowy charakter państwa. W skład jej bowiem wchodził przedstawiciele rządów poszczególnych krajów. Już druga ustawa o ujednoliceniu krajów ograniczyła kompetencje Rady Rzeszy, ponieważ kraje nie odgrywały już żadnej po-

⁹⁵ RGBL I, s. 91. *Erstes Gesetz zur Überleitung der Rechtspflege auf das Reich.* 16 Februar 1934.

⁹⁶ RGBL I, s. 130. *Gesetz zur Vereinfachung und Verbilligung der Verwaltung.* 27 Februar 1934.

⁹⁷ RGBL I, s. 185. *Gesetz zur Vorbereitung des organischen Aufbaues der deutschen Wirtschaft.* 27 Februar 1932.

litycznej roli. Zadania jej, z okresu gdy działała jako samodzielny organ Rzeszy, przejęli poszczególni ministrowie Rzeszy⁹⁸.

W dniu 5 grudnia 1934 r. wydano ustawę o ujednoliceniu sądownictwa całej Rzeszy⁹⁹. Stwierdzając, że w narodowosocjalistycznym państwie wymiar sprawiedliwości tworzy jedną całość, podporządkowany został on Rzeszy, z momentem gdy połączone zostały ministerstwa sprawiedliwości Rzeszy i Prus. W innych krajach wymiar sprawiedliwości przejęty został również przez Rzeszę. Minister mógł powoływać w poszczególnych krajach pełnomocników do spraw sądownictwa. Jednakże Rzesza nie stworzyła wówczas jeszcze własnej organizacji sądownictwa pozostawiając je w dużej mierze tak, jak to do tego czasu było zorganizowane w poszczególnych krajach.

Podstawa prawna umożliwiającą m. in. przenoszenie urzędników, powoływanie nowych, obsadzanie stanowisk w naczelnych organach kraju, wprowadzenie zamiast obywatelstwa poszczególnych krajów, jedynie przynależności do Rzeszy¹⁰⁰, była ważnym elementem na drodze ujednolicenia ustroju całego państwa. Jednakże ujednolicenia organizacji sądownictwa dokonała dopiero trzecia ustawa w tej sprawie z dnia 24 stycznia 1935 r.¹⁰¹, która jak mówił § 1 uznawała wszystkie władze sądowe krajów jako władze sądowe Rzeszy, a wszystkich dotychczasowych pracowników krajowego wymiaru sprawiedliwości jako pracowników Rzeszy. Następowало to z dniem 1 kwietnia 1935 r. Z tą też datą Rzesza niemiecka wstępowała we wszystkie, przysługujące do tego czasu poszczególnym krajom, prawa i obowiązki, które związane były z wymiarem sprawiedliwości. Na Rzeszę przechodziły też wszystkie umowy państwowe, jakie były swojego czasu zawierane przez państwa związkowe. Wymiar sprawiedliwości został ostatecznie ujednolicony. Od tego momentu sądownictwo stało w służbie III Rzeszy, a zasada *Recht ist, was dem Volk nützt* stała się obowiązująca, chociażby z tego względu, że cały prawie aparat sądowiczy opanowany został przez członków NSDAP.

Ustawa o namiestnikach Rzeszy z 30 stycznia 1935 r. w dużej mierze przyczyniła się, w porównaniu z poprzednio wydaną, do zniesienia różnic ustrojowych krajów¹⁰², choć w pewnej mierze utrzymała jeszcze szczególne, choć tylko z formalnego punktu widzenia, stanowisko Prus.

⁹⁸ RGBL I, s. 89. Gesetz über die Aufhebung des Reichsrats. 14 Februar 1934.

⁹⁹ RGBL I, s. 1214. Zweites Gesetz zur Überleitung der Rechtspflege auf das Reich. 5 Dezember 1934.

¹⁰⁰ RGBL I, s. 85. Verordnung über die deutsche Staatsangehörigkeit Vom 5 Februar 1934..., § 1: *Die Staatsangehörigkeit in den deutschen Ländern fällt fort. Es gibt nur noch eine deutsche Staatsangehörigkeit.*

¹⁰¹ RGBL I, s. 68. Drittes Gesetz zur Überleitung der Rechtspflege auf das Reich. 24 Januar 1935; F. Ryszk a, *Państwo stanu wyjątkowego*. Wrocław 1964, s. 161. Autor w swej pracy problemy te rozwija bardzo szeroko.

¹⁰² RGBL I, s. 65. Reichsstaathaltergesetz. 30 Januar 1935.

Namiestnik w swoim okręgu (*Amtsbezirk*) urzędowania (nie używano tu określenia kraj, bowiem kilka mniejszych krajów, jak to wynikało z poprzednich ustaw mogło tworzyć jeden okręg administracyjny) był stałym przedstawicielem Rzeszy. Do jego głównych obowiązków należała troska o właściwą realizację politycznych linii wskazanych przez wodza narodu i kanclerza Rzeszy (§ 1). Z tych względów podlegały mu wszystkie urzędy Rzeszy i krajowe w okręgach. Upnień tych nie mógł przełać na żadnego z podległych mu urzędników.

Ministrowie Rzeszy mogli przy spełnianiu swych służbowych zadań zwracać się bezpośrednio do namiestnika, nie umniejszając przez to kompetencji ministra spraw wewnętrznych Rzeszy, któremu oni służbowo podlegali. Wódz i kanclerz Rzeszy mógł powierzyć namiestnikom kierowanie władzami krajowymi (*Landesregierung*). Na jego wniosek kanclerz Rzeszy zwalniał członków władz krajowych. Namiestnik za zgodą rządu Rzeszy wydawał i ogłaszał ustawy krajowe. Prawo powoływania i zwalniania urzędników krajowych (przysługujące kanclerzowi Rzeszy) mógł kanclerz przekazywać namiestnikowi. To samo dotyczyło prawa łaski. Kanclerz Rzeszy nominował i odwoływał namiestnika i zakreślał mu okręg urzędowania (*Amtsbezirk*).

Ustawy te pokrywały się z celem wytkniętym przez Hitlera. Na zjeździe partyjnym w Norymberdze stwierdzał on m. in., że Prusy, Bawaria ani żaden inny kraj nie są teraz filarem niemieckiej Rzeszy, jedynymi jej filarami są naród niemiecki i narodowosocjalistyczny ruch. Ruch narodowosocjalistyczny nie jest konserwatorem przeszłości krajów, ale ich likwidatorem dla dobra przyszłości Rzeszy¹⁰³.

W Prusach funkcję namiestnika pełnił wódz i kanclerz Rzeszy, który mógł ją przełać na premiera¹⁰⁴. Była tu więc zasadnicza różnica w porównaniu z ustrojem Rzeszy okresu bismarckowskiego, nie pruski premier był obecnie kanclerzem Rzeszy, ale na odwrót kanclerz był premierem pruskim, sprawując jednocześnie wszystkie najważniejsze funkcje w tym kraju. Nie było tu już hegemonii Prus, jak to w poprzednich okresach miało miejsce, a jeżeli już używać tego zwrotu, hegemonia przeszła na Rzeszę.

Premier Prus stał na czele władz kraju (*Landesregierung*). Za zgodą kanclerza wydawał i ogłaszał ustawy. Druga ustawa o namiestnikach Rzeszy znosiła poprzednio w tej sprawie wydane, tj. z dnia 7 kwietnia,

¹⁰² E. Huber, o. c., s. 324: *Es ist daher weder Preussen, noch Bayern, noch irgendein anderes Land ein Pfeiler des heutigen Reiches, sondern die einzigen Pfeiler sind das deutsche Volk und die nationalsozialistische Bewegung. Die nationalsozialistische Bewegung ist daher nicht der Konservator der Länder der Vergangenheit, sonder ihr Liquidator zugunsten des Reiches der Zukunft.*

¹⁰⁴ § 10: *In Preussen übt der Führer und Reichskanzler die Rechte des Reichstaathalters aus. Er kann die Ausübung dieser Rechte auf den Ministerpräsidenten übertragen.*

25 kwietnia, 20 maja, 14 października 1933 r. Kraje Rzeszy na podstawie tych dwóch ustaw straciły całkowicie charakter państw, całkowitą władzę wewnątrz krajów. Minister spraw wewnętrznych Rzeszy w swej mowie radiowej z dnia 31 stycznia 1934 r. stwierdził, że władze krajowe są tylko władzami wykonawczymi Rzeszy¹⁰⁵. Wszystkie więc władze krajowe, zwane jeszcze wówczas ministerstwami, były niczym innym jak pośrednimi władzami Rzeszy. Mimo to jeszcze wtedy określano władze krajowe jako *Preussisches Staatsministerium*.

Współcześni prawnicy stali na stanowisku, że druga ustawa o ujednoczeniu ustroju związała Rzeszę i Prusy personalną i realną unią¹⁰⁶. Wydaje się, że tego rodzaju określenie sprowadza się nie do czego innego jak tylko do faktycznego zniesienia pruskiego państwa. Świadczyły o tym dalsze pociągnięcia. Ten największy pod względem terytorialnym kraj Rzeszy podzielony był na prowincje, na których czele stał nadprezydent (*Oberpräsident*), a któremu z kolei podlegały rejencje (*Bezirksregierung*). Istniały więc w zakresie administracji trzy organy: rejencje, nadprezydent i wreszcie premier pełniący funkcję namiestnika. Istniały wprawdzie tendencje do podziału całego terytorium Rzeszy na okręgi (*Gau*), ale nie udało się tego przeprowadzić na starych ziemiach. Na ich czele stać mieli namiestnicy i równocześnie przywódcy partyjni. Byłoby to więc bezpośrednie podporządkowanie namiestników wodzowi i kanclerzowi Rzeszy, bez żadnej pośredniej instancji. Poza Prusami istniała już taka podległość po wprowadzeniu drugiej ustawy o ujednoczeniu ustroju.

W Prusach sytuacja przedstawiała się inaczej. Już wprawdzie za czasów kanclerza Papena, będącego jednocześnie komisarzem Rzeszy usiłowano nadać tę funkcję nadprezydentowi (zarządzenie z 3 września 1932 r.)¹⁰⁷, ale ostatecznie rozszerzono jego władzę zarządzeniem z 15 grudnia 1933 r.¹⁰⁸

Nadprezydent był stałym przedstawicielem rządu (*Staatsregierung*) w prowincji. Miał on czuwać nad sprawami politycznymi, gospodarczymi, społecznymi i kulturalnymi, by były one zgodne z kierunkami polityki państwa. Wszystkie urzędy w tym względzie miały mu składać informacje. Nadprezydent wydawał też zarządzenia i gdy zachodziło niebezpieczeństwo przedsiębrał środki w obrębie prowincji. Tych praw nie mógł przelewać na żadnego z podległych mu urzędników. Pod nadzorem ministra sprawował pieczę nad wszystkimi urzędami i ciałami działającymi w prowincji w granicach, poza jednym okręgiem rejencji, oraz nad urzędami jemu bezpośrednio podległymi. Nadprezydentowi mogły podlegać

¹⁰⁵ A. Ringleb, o. c., s. 29.

¹⁰⁶ E. R. Huber, o. c., s. 331. *Verfassungsrecht des Grossdeutschen Reich*. Hamburg 1937/39.

¹⁰⁷ PGS I, s. 283. Tzw. *Vereinfachungsverordnung*.

¹⁰⁸ PGS I, s. 477. Gesetz über die Erweiterung der Befugnisse der Oberpräsidenten. 15 Dezember 1933.

pewne gałęzie administracji ogólnej i w innych prowincjach, ale na wyraźne zarządzenie Rady Ministrów ogłoszone w zbiorze praw.

Wszystkie zadania i uprawnienia komisji prowincjonalnych (*Provinzialausschusses*), dyrektorów krajowych (*Landesdirektorium*), i komisarzy prowincji przechodziły na nadprezydenta. Landtagi prowincjonalne, prowincjonalne komisje (*Provinzialausschüsse*) Rzeszy. Nie było też dozwolone tworzenie nowych.

Ciałem doradczym nadprezydenta była rada prowincjonalna powołana do życia 17 lipca 1933 r. Zakres spraw, które miały być przedkładane radzie, określać miała Rada Ministrów. Nadprezydent zobowiązany był jednak przedstawić radzie: sprawy budżetu, wydatków nadzwyczajnych, zaciągania pożyczek, nabywania i sprzedaży nieruchomości, zmiany granic prowincji itp.

Wachlarz zagadnień przedkładanych Radzie był więc niewielki i sprostawał się głównie do problemów natury gospodarczej. Według brzmienia § 2 zarządzenia z 1922 r. prezydenci rejencji, do których należała władza ogólna, byli bezpośrednio podporządkowani ministrowi. Na nich też spoczywał cały ciężar administracji. Nadprezydentów prowincji odciążono od bezpośredniej administracji, dając im tylko nadzór nad jej działaniem i nad polityczno-gospodarczymi sprawami prowincji.

Prezydenci rejencji porozumiewali się bezpośrednio z władzami centralnymi. Nie był więc nadprezydent instancją pośredniczącą między władzami centralnymi a rejencją. Prezydent rejencji nie podlegał mu też służbowo. Dopiero ustawa o nowej organizacji Rzeszy z 27 listopada 1934 r. uczyniła z nadprezydenta stałego przedstawiciela rządu Rzeszy i rozciągała jako kompetencje na sprawy administracyjne Rzeszy (*Reichsverwaltung*). W ten sposób zespoliły się tu administracja prowincjonalna z administracją Rzeszy. Równocześnie nadprezydenci i prezydenci rejencji włączeni zostali do własnej administracji Rzeszy, bowiem na zasadzie § 1 i 3. zarządzenia z 27 listopada 1934 r. pozostawiali oni do dyspozycji ministra spraw wewnętrznych, który mógł im zlecać określone zadania. W ten sposób nadprezydent prowincji i prezydenci rejencji nie byli już tylko urzędnikami w kraju pruskim, ale stali się także organami Rzeszy.

W podobnym kierunku, co ustrój prowincji pruskich, ewoluował także ustrój gmin na podstawie ustawy wydanej 15 grudnia 1933 r.¹⁰⁹ Jak wynikało ze wstępu do wspomnianej wyżej ustawy „samorząd upadł, ponieważ pozbawiona granic wolność i brak odpowiedzialności doprowadziły do szkodliwej dla narodu działalności. Adolf Hitler w organizacji NSDAP urzeczywistnił prawdziwą niemiecką wolność, która ma służyć wychowaniu człowieka wiernego i oddanego społeczeństwu i jemu tylko służącemu. Wszędzie gdzie wzrasta młody niemiecki obywatel — w zagrodzie,

¹⁰⁹ PGS, s. 427. Gemeindeverfassungsgesetz. 15 Dezember 1933.

w gminie miejskiej czy mieście, wszędzie ma on taką rolę do spełnienia, i to nie tylko w partii, która ponosi odpowiedzialność za całe państwo, ale w administracji państwowej i samorządzie”.

Gmina została powołana w tym celu, by w ramach obowiązujących ustaw i zgodnie z celami kierownictwa państwowego, na własną odpowiedzialność kierować skutecznie siłami ludności zamieszkałymi w jej obrębie i pielegnować jej historyczne, kulturalne i gospodarcze przymioty ¹¹⁰. Dotyczyło to naturalnie tak gmin wiejskich, jak i miast. Na czele wsi (*Bauerndorf*) stał sołtys, na czele gminy wiejskiej wójt, w mieście burmistrz, w mieście wyłączonym z powiatu — nadburmistrz. Do pomocy w wykonywaniu zadań służyli im na wsiach i gminach wiejskich ławnicy, w miastach zaś radni.

Podobnie jak w ustawach o Radzie Państwa i Radzie Prowincji, tak i tu — dla większej łączności pomiędzy władzami a mieszkańcami — powoływano zasłużone dla narodu, państwa i gminy osoby do ciał doradczych. Nazywali się oni w gminach wiejskich — starszymi gmin (*Gemeindeälteste*), w miastach zaś radcami (*Ratsherren*), a we wsiach — starszymi wiejskimi (*Dorfälteste*). Liczba członków składających się na ciało doradcze była ściśle określona i we wsiach oraz gminach wiejskich nie mogła przekraczać 12, a w miastach 30 osób. Radni i starsi gmin mieli służyć sołtysom i burmistrzom radą w zakresie przewidzianym ustawą, wyjaśniać mieszkańcom powzięte decyzje oraz powiadamiać kierowników gmin o swych w tym względzie czynnościach. Do radnych gminnych należeli miejscowi funkcjonariusze NSDAP, najstarsi rangą funkcjonariusze SA i SS oraz inni doświadczeni i zasłużeni mieszkańcy. Powołanie na stanowisko radnego następowało przez władze zwierzchnie na propozycję gauleitera NSDAP. Funkcjonariusze NSDAP mogli być radnymi tak długo, jak długo trwał ich urząd, wszyscy inni na okres lat sześciu. Radni byli zwoływani w zależności od potrzeby kierownictwa gminy. Pewne sprawy, głównie o charakterze gospodarczym i zmianie granicy gminy, podobnie jak w radzie prowincji, musiały być im przedkładane. Zastrzegano jedynie, by zebrania radnych nie odbywały się w gospodach. Nie przeprowadzano również głosowań.

Podobne przepisy odnosiły się do miast, z tym jednak zastrzeżeniem, że miasta, a także i gminy, musiały otrzymywać od ministra spraw wewnętrznych przywilej (*Staatsbrief*), z którego propozycją wydania występował nadprezydent po uzgodnieniu sprawy tej z gauleiterem. W niektórych znaczniejszych miastach w przywileju takim mogło być zawarte uprawnienie do zgłaszania propozycji co do obsady urzędu burmistrza.

Ta wydana jedynie dla Prus ordynacja gmin wiejskich i miejskich

¹¹⁰ *Die Gemeinde ist berufen, im Rahmen der Gesetz und im Einklang mit den Zielen der Staatsführung unter eigener Verantwortung die in der örtlichen Gemeinschaft wirksam werdenden Kräfte des Volkes zu fördern und ihre geschichtliche, landschaftliche, kulturelle und wirtschaftliche Eigenart zu pflegen (§ 1 ustęp 2).*

znalazła następnie zastosowanie na całym terenie hitlerowskiej Rzeszy. Z tą samą datą wydana została ustawa o ustroju gmin w Rzeszy¹¹¹. Miała ona zapewnić najściślejszą współpracę między partią i państwem (*die Gemeinden in enger Zusammenarbeit mit Partei und Staat zu höchsten Leistungen befähigen*), doprowadzić do najwyższych na tym polu osiągnięć w twórczym duchu samorządu według idei przewodniej ministra Steina. Współdziałać też ona miała dla osiągnięcia najwyższego celu państwa: jedności narodu, stawiając wspólne cele przed celami jednostki.

Niemiecka gmina była podstawową komórką narodowosocjalistycznego państwa. Na przygotowanej przez nią podstawie miała być zakończona przebudowa ustrojowa Rzeszy¹¹². W zasadzie, ustawa ta opierała się na wydanej poprzednio ustawie pruskiej o ustroju gmin z 17 lipca 1933 r., z tym że była bardziej zwięzła. Są w niej jednak pewne zmiany odbiegające od poprzednio wspomnianej. Dotyczą one radnych gminnych (*Gemeinderäte*). Ustalona została ich liczba: w gminach liczących mniej niż 10 tys. mieszkańców — na 12, w miastach przynależnych do powiatu — 24, w miastach będących powiatami — 36.

Inaczej też została określona rola NSDAP. W § 33 zostało wyraźnie określone, że dla zapewnienia zgodności administracji gminy z partią współdziała z burmistrzem pełnomocnik NSDAP (*Beauftragte der NSDAP*). Jego uprawnienia rozciągały się na powoływanie i odwoływanie burmistrza i ławników (*Beigeordnete*) i radców gminnych (*Gemeinderäte*) przy zatwierdzaniu urzędów, nadawaniu honorowych praw obywatela miasta, odznaczeniach. Jeżeli pełnomocnik odmówi swej zgody, to w przeciągu dwóch tygodni musi dać uzasadnienie swego stanowiska na piśmie. Spór rozstrzygał namiestnik Rzeszy (*Reichstatthalter*). W większych miastach i w miastach powiatowych kandydaci zgłaszani byli do pełnomocnika. Po naradzie z radnymi na nieoficjalnym posiedzeniu proponowało się ministrowi spraw wewnętrznych Rzeszy trzech kandydatów w miastach liczących ponad 100 tys. mieszkańców, w innych zaś, mniejszych, poprzez władze sprawujące nadzór — namiestnikowi Rzeszy. W małych miastach i gminach kandydatów przedstawiało się władzom zwierzchnim. Jeżeli władze zgodzą się na kandydata, to mianuje go wówczas gmina.

Pełnomocnik NSDAP nie był członkiem rady gminnej, mógł jednak brać udział w jej obradach. Powoływał przy współudziale burmistrza radnych gminy. Trudno jest szerzej rozwijać problem organizacji gminy; ustawa ta jest obszerna. Wydaje się, że mimo skoncentrowania uwagi w hitlerowskiej III Rzeszy na zniesieniu odrębności poszczególnych krajów, wyrażającej się w zniesieniu władz centralnych lub podporządkowaniu ich Rzeszy, a przez to utrzymaniu jednolitości ustrojowej, główna reforma wyszła od

¹¹¹ RGBL I, s. 49. Die Deutsche Gemeindeordnung. 30 Januar 1935.

¹¹² Ibidem: *Die Deutsche Gemeindeordnung ist ein Grundgesetz des nationalsozialistischen Staates. Auf dem von ihr bereiteten Boden wird sich der Neubau des Reiches vollenden.*

mniejszych jednostek administracyjnych, gmin, miast, powiatów, a następnie objąć miała dalsze okręgi administracyjne, gdzie starano się wprowadzić nowy równomierny podział krajów, bez uwzględniania ich historycznych granic na okręgi, o czym mówił H. Göring. Wówczas można byłoby powiedzieć o całkowicie nowo zorganizowanej pod względem ustrojowym III Rzeszy. Zarysowało się to już przy organizacji sądownictwa, kolei, poczty oraz finansów. Dyrekcje ich były tak przekształcone, aby odpowiadały interesom Rzeszy, a nie poszczególnych krajów.

Instytucją Rzeszy o nowym zupełnie charakterze, a odpowiadającą omówionym wyżej celom było powołane w kwietniu 1934 r. Ministerstwo Komunikacji Lotniczej¹¹³, do którego należały wszystkie sprawy związane z lotnictwem cywilnym. Zarządzenie to całkowicie odebrało policji krajowej w Prusach jej kompetencje w tym zakresie.

Stopniowo też następowało połączenie poszczególnych ministerstw Prus z Ministerstwami Rzeszy jako dalszy etap ograniczania samodzielności krajowej. Przypomnieć tu trzeba § 5 ustęp 2 pierwszego zarządzenia o namiestnikach Rzeszy, które przewidywało, że członek Rządu Rzeszy może być równocześnie członkiem rządu kraju. Na tej podstawie poszczególni ministrowie Rzeszy, z wyjątkiem ministra finansów i pruskiego premiera, łączyli te dwa urzędy. H. Blaschke nazywa to unią personalną¹¹⁴. Z ogólnych założeń ustawy o namiestnikach Rzeszy, jak również z ustawy z dnia 30 stycznia 1935 r. wynikało wyraźnie, że nie chodziło tu o unię personalną, ale o zwykłe połączenie obydwu ministerstw w rękach ministrów Rzeszy dla ściślejszego zespolenia Prus i Rzeszy w jeden organizm administracyjny, z tym naturalnie że przewaga była w ręku Rzeszy, a kraje ulegały stałemu podporządkowaniu.

Polityka ujednolicania władzy szła więc od góry, od władz centralnych. Najpierw ministrowie Rzeszy mogli być ministrami odpowiednich działów spraw w krajach, a namiestnicy Rzeszy nie mogli wchodzić w skład rządów krajowych. Dopiero w drugiej ustawie o ujednoliceniu ustroju namiestnicy Rzeszy mogli wchodzić w skład rządów krajowych i podlegać ich władzy, bowiem kompetencje władz krajowych były już prawie żadne.

Dnia 1 maja 1934 r. pruskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych pozostające w ręku Hermana Göringa podporządkowane zostało Ministerstwu Spraw Wewnętrznych Rzeszy, na czele którego stał Frick. Z dniem 1 listopada 1934 r. istniało już tylko jedno Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, jednakże w nazwie uwidocznione były dwa do niedawna urzędy ministrów spraw wewnętrznych Rzeszy i Prus (*Der Reichs und Preussische Minister der Innern*).

Dnia 1 lipca 1934 r. ministerstwo do spraw gospodarki Rzeszy (*Reichswirtschafts Ministerium*) połączone zostało z pruskim ministerstwem do

¹¹³ RGBL I, s. 310. 18 April 1934.

¹¹⁴ H. Blaschke, o. c., s. 32.

spraw pracy i gospodarki (*Ministerium für Arbeit und Wirtschaft*). Połączone urzędy rozpocząć miały pracę z dniem 16 marca 1935 r. Ministerstwo do spraw komunikacji Rzeszy (*Reichsverkehrsministerium*) przejęło z dniem 1 stycznia 1935 r. z pruskiego ministerstwa do spraw pracy i gospodarki sprawy komunikacji, a z pruskiego ministerstwa do spraw gospodarki rolnej zagadnienia administracji wodnej.

Ministerstwo Rzeszy dla spraw wyżywienia i gospodarki (*Reichsministerium für Ernährung und Wirtschaft*) połączone zostało z dniem 1 stycznia 1935 r. z pruskim ministerstwem do spraw rolnictwa, domen i leśnictwa. Wreszcie ministerstwo Rzeszy do spraw nauki, wychowania i oświaty (*Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung*) połączone zostało w grudniu 1934 r. z odpowiednimi pruskimi ministerstwami. Pewne działy spraw z dawnego pruskiego ministerstwa pracy i gospodarki przekazane zostały na podstawie zarządzenia pruskiego premiera z dnia 11 marca 1935 r. Ministerstwu Pracy Rzeszy (*Reichsarbeitsministerium*), Prusom więc pozostało jedynie Ministerstwo Finansów oraz stanowisko premiera, ale to ostatnie zmieniło się w sposób dość istotny. Jak poprzednio było wspomniane, w Prusach nie wprowadzono urzędu namiestnika Rzeszy, ale funkcję tę sprawował kanclerz Rzeszy lub pruski premier.

Zarządzeniem z dnia 30 stycznia 1935 r.¹¹⁵ wódz i kanclerz Rzeszy przekazał te uprawnienia pruskiemu premierowi, na którego powołany został Herman Göring. Można więc powiedzieć, że z racji sprawowanych rozlicznych funkcji państwowych osoba premiera pruskiego podlegała z jednej strony kanclerzowi Rzeszy, przelane bowiem były na niego funkcje namiestnika, z drugiej zaś strony jako premier pruski, stojący na czele rządu krajowego, podporządkowany był rządowi Rzeszy. Z racji tej ostatniej funkcji nie mógł być kierownikiem rządu krajowego, ponieważ ministrowie Rzeszy — jak to już pisaliśmy — kierowali poszczególnymi działami władzy w Prusach.

W Prusach nie było już żadnej władzy krajowej w dawnym pojęciu, tj. ministerstw, a jedynie ministerstwa Rzeszy. Pruski premier mógł więc kierować Ministerstwem Finansów, bo takie jedynie pozostało, a i to zależne było od Rzeszy. W praktyce więc premier pruski nie kierował sprawami krajowymi i nie był też żadnym krajowym organem. Można więc zauważyć, że tylko względy natury personalnej doprowadziły do utrzymania tej funkcji¹¹⁶, ale na pewno dużą rolę odegrały przy utrzy-

¹¹⁵ RGBL I, s. 75. Erlass des Führers und Reichskanzlers über die Ausübung der Befugnisse des Reichsstatthalters in Preussen.

¹¹⁶ E. Huber, o. c., s. 332: [...] so hat dies Staatsrechtlich gesehen keine Bedeutung, da diese Regelung wegen Fehlens einer verfassungsmässigen Garantie keine dauernde zu sein braucht, sondern lediglich auf dem besonderen persönlichen Vertrauensverhältniss des Führeres zu seinem alten langjährigen Kampfgenossen H. Göring beruht und daher jederzeit frei widerruflich ist.

maniu tego stanowiska spraw tradycji i roli Prus, jaką odegrały w przeszłości dla jednoczenia Niemiec. Zresztą podkreślał to w swym przemówieniu z 15 września 1933 r. H. Göring po swej nominacji na posiedzeniu pruskiej Rady Państwa, mówiąc że Prusy były filarem Rzeszy niemieckiej i nadal nim będą, wypełniać więc muszą swą tradycyjną już misję i nie będą zwolnione od odpowiedzialności za sprawę Rzeszy¹¹⁷. Wskazywał dalej, że z dniem 21 marca 1933 r. wódz Rzeszy w Poczdamie połączy dzisiejsze czasy z wielkimi tradycjami Prus, składając wieniec na grobie Fryderyka II. Jednakże pozycja Prus w Rzeszy została w ten sposób ukształtowana, że między tymi dwoma członami musiała zapanaować pełna jedność.

W przeciwieństwie do Rzeszy niemieckiej z 1871 r., gdzie Prusy były równorzędnym państwem, obecnie zostały jej podporządkowane i ściśle z nią związane. Chodziło tu nie tylko o władze pruskie i cały aparat państwowy, ale także o cały naród pruski¹¹⁸. Powoływał się tu pruski premier na słowa Hitlera, który powiedział mu, że ostatecznym celem jest całkowita bez reszty zwartość narodu niemieckiego. Przytaczał dalej, mówiąc o Hitlerze i jego działalności, że on też nie tylko pozbawił kraj spinających je więzi, ale również zniósł klasy i stany, aby z nich stworzyć naród i ten naród złączyć w jedną całość w przekonaniu, że chcemy być Niemcami i ważne są tylko Niemcy, a nic innego¹¹⁹. Prusy według Göringa miały i teraz swą misję do spełnienia i dlatego praca Rady Państwa nie będzie wyłącznie pracą dla Prus, ale dla całej Rzeszy i całego narodu niemieckiego. Zwracał też uwagę, że tego rodzaju historyczna misja Prus w dokonywanej przebudowie Rzeszy nie może być wymuszona, ale powinna być z ochotą podejmowana, bowiem podstawy do tworzenia jednej Rzeszy istnieją nie od wczoraj czy od dziś.

W przemówieniu wygłoszonym 18 czerwca 1934 r. przed pruską Radą Państwa, Göring wyraźnie zaznaczył, że Hitler postawił przed nim zadanie dokonania w przeciągu dziesięciu lat podziału Prus na okręgi Rzeszy (*Reichsgau*), których obszar miał być przez niego określony¹²⁰. W ten sposób zniknęłaby ostatecznie terytorialna wspólnota dawnych Prus.

¹¹⁷ A. Ringleb, o. c., s. 12: *Preussen hat noch wie vor seine historische Mission zu erfüllen und es wird auch nicht so sein als ob es plötzlich entlastet wäre von jeder Verantwortung.*

¹¹⁸ A. Ringleb, o. c., s. 13.

¹¹⁹ E. Kunckel, o. c., s. 42: *Endziel ist die restlose Geschlossenheit des Volkes [...] Er hat nicht nur die Länder mit einer Klammer zusammen gefasst in einen Rahmen er hat die Klassen und die Stände zertrümmert, um aus ihnen ein Volk zu schaffen und dieses Volk in seiner Geschlossenheit vereinigt zu dem Bekenntnis: Deutsch wollen wir sein, denn es gilt jetzt Deutschland und nichts anderes.*

¹²⁰ H. Blaschke, o. c., s. 47: *Der Führer hat mir die Aufgabe gestellt, innerhalb eines Jahrzehntes Preussen in die Reichsgaue, aufzuteilen, die von ihm selber bestimmt werden [...]* (Przemówienie H. Göringa 18 czerwca 1934, przed Pruską Radą Państwa).

Sprawa więc podziału administracyjnego była sprawą niesłychanie ważną w zatarciu granic wewnętrznych, a w dalszym ciągu także i granic między krajami.

Podział administracyjny coraz bardziej splatał się z podziałem na okręgi partyjne, jak to zobaczymy niżej przy omawianiu funkcji i zadań komisarza obrony Rzeszy. Wynikało to z założeń narodowo-socjalistycznej doktryny głoszącej jedność partii i państwa, która znalazła swoje odzwierciedlenie w ustawie z 1 grudnia 1933 r.¹²¹ NSDAP nadawała nie tylko polityczny kierunek działania, ale realizowała go poprzez swe organy i członków działających na różnych płaszczynach życia państwowego.

Widać to było w Prusach — w Radzie Państwa, radzie prowincji, w miastach i gminach wiejskich przy obsadzie stanowisk radnych i nominacjach na urzędy. To państwo nazywane „państwem ruchu narodowo-socjalistycznego” (*Bewegungsstaat*) było jak to mówiła ustawa z grudnia 1933 r. nosicielem niemieckiej myśli państwowej (*Trägerin des deutschen Staatsgedankens*) i — jak to określił w swej mowie wygłoszonej 13 lipca 1934 r. A. Hitler — „nosicielem politycznej woli narodu” (*Trägerin des politischen Willens*). Hitlerowska doktryna swe dążenia do jednolitego państwa narodu niemieckiego przeciwstawiała republice weimarskiej, która w jej mniemaniu nie opierała się na jedności niemieckiej, ale utrzymywała i pogłębiała wewnętrzne różnice między państwami a narodem niemieckim, pogłębiała różnice w poglądach politycznych i światopoglądowych¹²².

Historyczna rola narodowosocjalistycznego ruchu polegała na dążeniu do jedności państwa, narodu i światopoglądu. Z tych też powodów NSDAP za najważniejsze zadanie ruchu uważała pracę we władzach państwowych, administracyjnych i sądownictwie, gdyż właśnie tam przenoszony i nadawany będzie polityczny kierunek całego państwa i tam też można najlepiej i najpewniej wywierać wpływ na wychowanie narodu w duchu narodowosocjalistycznym. Prawo więc z 1 grudnia 1933 r. wyraźnie nakazywało, ażeby określone placówki partyjne ściśle współdziałały z władzami publicznymi. Dla realizacji tego celu zastępca wodza Rzeszy (*Stellvertreter des Führers*) wchodził w skład rządu Rzeszy. Ten system współdziałania widoczny był w urzędach Rzeszy, gdzie bardzo często wyżsi urzędnicy pełnili jednocześnie wysokie funkcje w NSDAP, we władzach krajowych, gdzie większość namiestników i nadprezydentów prowincji, prezydentów policji pełniła wysokie funkcje reichsleiterów, gauleiterów, SA-führerów, a wreszcie we władzach lokalnych, gdzie landraci, burmistrzowie pełnili jednocześnie funkcje partyjne.

Szczególną rolę odgrywali w tych władzach pełnomocnicy NSDAP,

¹²¹ RGBL I, s. 1016. Gesetz zur Sicherung der Einheit von Partei und Staat. 1 Dezember 1933: NSDAP die Trägerin des deutschen Staatsgedankes und mit dem Staat unlöslich verbunden. Sie ist eine Körperschaft des öffentlichen Recht.

¹²² E. Huber, o. c., s. 289.

o których już przedtem pisaliśmy z racji omawiania ustroju gmin. Ten system unii personalnej w zakresie sprawowania funkcji państwowych i partyjnych zapewnić miał jedność działania partii i państwa. Rezultatem tego musiał być także nowy podział administracyjny zacierający dawne historyczne granice, a wprowadzający nowe, uwzględniające jedność partii i państwa. Następowo to też stopniowo na różnych drogach i na różnych etapach. W każdym razie doprowadzono do takiej sytuacji, iż w roku 1940 liczba okręgów partyjnych pokrywających się z okręgami Rzeszy osiągnęła 42. Okręgi polityczne pokrywały się z granicami krajowymi zaledwie w czterech wypadkach (Badenia, Hamburg, Saksonia i Turynia). Prusy i Bawaria były podzielone na kilkanaście lub kilka okręgów. W niektórych wypadkach okręgi partyjne obejmowały kilka krajów lub jeden kraj i część innego¹²³.

Powoływane w przededniu wybuchu wojny nowe władze centralne prowadziły do dalszego zacierania różnic między Prusami a Rzeszą. Do takich należała Rada Ministrów do spraw cywilnych związanych z obroną Rzeszy¹²⁴. Nie analizując bliżej jej zadań, zwrócić trzeba uwagę na fakt, że powołani przez nią komisarze Rzeszy do spraw obrony, działali w terytorialnym obrębie okręgu wojskowego (*Wehrkreis*). Nowych władz w tym zakresie nie zorganizowano, bowiem dotychczasowa administracja miała być w tym zakresie im podporządkowana. Do nich także należeli nadprezydenci prowincji. W listopadzie 1942 r.¹²⁵ instytucja komisarzy obrony uległa reorganizacji w tym kierunku, że okręgiem ich działania nie był okręg wojskowy, a partyjny (*Parteigau*). Równocześnie gauleiterzy powołani byli na komisarzy Rzeszy do spraw obrony i w tym zakresie podporządkowane im zostały władze cywilne, a więc w Prusach nadprezydenci. Naturalnie nie chodziło tu o całą administrację, ale trzeba podkreślić, że w związku z obroną Rzeszy zakres kompetencji gauleiterów był bardzo szeroki. W ten sposób nadprezydenci pozbawieni zostali znacznej części swych dotychczasowych uprawnień. Wprawdzie w wielu wypadkach byli oni jednocześnie gauleiterami, ale można powiedzieć, że okres wojny pozwolił w dużej mierze na uczynienie dalszego kroku ku jednolitości partii i rządu jako głównego założenia ustrojowego III Rzeszy. Naturalnie równolegle do tego szły próby wprowadzenia zmian w podziale administracyjnym, tak by ostatecznie odrzucić dawny podział na kraje nader żywo przypominające jeszcze dawne państwa związkowe, składające się na II Rzeszę niemiecką.

Zagadnieniem nieco trudniejszym do rozwiązania było nowe ukształ-

¹²³ I. Krasuski, *Problem Prus na tle ustroju terytorialnego Rzeszy niemieckiej (1872 - 1945)*. Przegląd Zachodni nr 1, 1967, s. 47.

¹²⁴ RGBL I, s. 1539. Erlass des Führers über die Bildung eines Ministerrats für die Reichsverteidigung. 30 August 1939.

¹²⁵ RGBL I, s. 1565. Verordnung über die Bestellung von Reichsverteidigungs Kommissaren. 1 September 1939.

townie terytorium Niemiec. Nie powiodło się ono całkowicie w okresie republiki weimarskiej, gdzie przecież w ustawie zasadniczej wprowadzono art. 18. Przeprowadzone w tym czasie referenda nie umniejszyły terytorium Prus, a przeciwnie — Górny Śląsk 3 września 1922 r. wypowiedział się za pozostawieniem go w obrębie tego kraju. To samo uczynił Hanower 18 maja 1924 r. Pymont 24 marca 1922, Waldeck 7 września 1928 r. Z resztek byłych Prus Zachodnich i Poznańskiego utworzono nową prowincję Grenzmark Posen-Westpreussen. Prusy umniejszone zostały jedynie przez odstąpienie w traktacie wersalskim terenu dawnych polskich ziem, tj. Poznańskiego i Prus Zachodnich oraz części Śląska. Pozostałe resztki wcielano do graniczących prowincji lub tworzone nowe w ramach kraju pruskiego, a nawet oddawano pewne powiaty, jak to np. miało miejsce w przypadku tworzenia w 1937 r. wielkiego Hamburga. Otrzymało jednak za to rekompensatę w postaci terytorium należącego do innego kraju. To samo można powiedzieć o przyłączeniu 28 września 1939 r. Bremerhaven do pruskiej prowincji Hanower, w zamian za co miasto Brema otrzymała osiem gmin wiejskich ¹²⁶.

Do Prus, a konkretnie prowincji Prus Wschodnich rejencji w Gumbinach przyłączona została Kłajpeda na podstawie ustawy z 23 marca 1939 r.¹²⁷ Po zajęciu Polski województwo katowickie wraz z Katowicami, powiatami tarnogórskim, lubliniecką częścią częstochowskiego oraz z powiatami cieszyńskim, bielskim i żywieckim włączono do prowincji Górnego Śląska. W 1941 r. dokonano podziału Śląska na prowincję górnośląską, ze stolicą w Katowicach, i dolnośląską, ze stolicą we Wrocławiu. W skład prowincji górnośląskiej weszła dotychczasowa rejencja opolska. Również i okręg hulczyński (*Hultschinen Land*) włączono (w marcu 1939) do rejencji opolskiej prowincji górnośląskiej.

Na podstawie decyzji fűhrera z 8 października 1939 r.¹²⁸ utworzony został okręg rejencji w Ciechanowie (*Regierungsbezirk Zichenau*), przyłączony następnie do Prus Wschodnich. Także do Prus, rejencji akwizgrańskiej włączono w maju 1940 r. okręgi Eupen, Malmedy i Moresnet ¹²⁹. Tak więc terytorium Prus uległo po 1939 r. znacznemu zwiększeniu. Obejmowało ono jednak mniejsze terytorium aniżeli przed rokiem 1914, bowiem nie przyłączono do niego zajętych we wrześniu 1939 r. poznańskiego, pomorskiego oraz części innych polskich województw. Nie odbiegało to od pewnych dokonanych już przedtem pociągnięć ustrojowych, mających stanowić wzorzec dla przyszłego ustroju Rzeszy, zgodnie z założeniami doktryny narodowosocjalistycznej.

Pierwszym tego przykładem było terytorium Saary (*Saarland*), gdzie po plebiscycie i włączeniu jej 15 stycznia 1935 r. do Rzeszy, ustawą

¹²⁶ H. Blaschke, o. c., s. 45.

¹²⁷ RGBL I, s. 559.

¹²⁸ RGBL I, s. 2042.

¹²⁹ RGBL I, s. 777.

z dnia 30 stycznia tegoż roku z części należących do Bawarii i Prus utworzono odrębny kraj Saary. Zajmował on taką samą pozycję jak inne kraje Rzeszy, z pewnymi jednak odmianami, które dawały mu specjalne stanowisko. Na czele kraju Saary stał komisarz Rzeszy i jednocześnie gauleiter NSDAP, Józef Bürckel. Komisarz Rzeszy połączył w swojej osobie te kompetencje, które w innych krajach należały do namiestników i do władz krajowych, a więc był stałym przedstawicielem rządu Rzeszy i miał również za zadanie czuwanie nad realizacją zasad polityki wodza narodu. Równocześnie stał na czele administracji Saary. Jako jego zastępcę powołano prezydenta rejencji¹³⁰.

Podobnie było także po zajęciu Austrii i Sudetów. Cały obszar, z wyjątkiem niewielkich części przyłączonych do Bawarii i Śląska, podzielony został na okręgi Rzeszy (*Reichsgau*), których było siedem, a następnie na podstawie ustawy z 1 października 1938 r. podział administracyjny zbliżony był bardzo do podziału na okręgi partyjne. Na czele okręgu Rzeszy stał namiestnik (*Reichsstatthalter*). Tworzyły one okręgi administracji państwowej i ciała samorządowe (*Selbstverwaltungskörperschaften*). Namiestnik Rzeszy skupiał w swym ręku całą wiedzę. W ten więc sposób wytworzyła się nowa forma jednolitej administracji powiązanej z NSDAP, realizującej zasady wodza, pozbawionej instancji pośrednich, takich jak władze krajowe, ale bezpośrednio podległej Rzeszy. Namiestnik pełnił jednocześnie funkcję gauleitera NSDAP.

Decyzją wodza Rzeszy z dnia 8 października 1939 r.¹³¹ z części ziem okupowanej Polski utworzone zostały dwa okręgi Rzeszy (*Reichsgau*) Gdańsk-Prusy Zachodnie oraz okręg Warty, pokrywające się jednocześnie z podziałem na okręgi partyjne. Na czele ich stali namiestnicy Rzeszy (*Reichsstaathalter*), pełniący jednocześnie funkcję gauleiterów. Okręgi te dzieliły się na rejencje. Organizacja administracji w obydwu tych okręgach opierała się na przepisach ustawy wydanej dla Sudetów (*Sudeten-gaugesetz*) z 14 kwietnia 1939 r.¹³² Według jej brzmienia okręgi Rzeszy stanowiły jednostki państwowej administracji (*Verwaltungsbezirk*) i ciało samorządowe (*Selbstverwaltungskörperschaft*). W Sudetach namiestnikowi podlegała cała administracja, z tym że pewne jej działy zastrzeżone były dla Rzeszy (*Reichssonderverwaltung*), ale mogły być mu zlecone w ramach obowiązujących ustaw.

W nowo utworzonym okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie i okręgu Warty w § 3 zarządzenia stwierdzono również, że cała administracja podlegała namiestnikowi, z tym że minister spraw wewnętrznych Rzeszy określi

¹³⁰ E. Huber, o. c., s. 335.

¹³¹ RGBL I, s. 2042. Erlass des Führers und Reichskanzlers über Gliederung und Verwaltung der Ostgebiete. 8 Oktober 1939.

¹³² RGBL I, s. 780. Gesetz über den Aufbau der Verwaltung im Reichsgau Sudetenland (Sudeten-gaugesetz). 14 April 1939.

w porozumieniu z odpowiednimi ministrami Rzeszy przejście pewnych gałęzi administracji do specjalnego zarządu.

Minister spraw wewnętrznych Rzeszy zarządzeniem z dnia 2 listopada 1939 r.¹³³ specyzował bliżej kompetencje namiestnika Rzeszy w tych okręgach. Podporządkowany był mu wyższy dowódca SS i policji, pełnomocnicy ministrów Rzeszy do spraw poczty, komunikacji. Namiestnik w okręgach tych był szefem finansów Rzeszy, sądownictwa i urzędu do spraw propagandy. Podlegali mu również prezydenci rejencji i pozostali urzędnicy. Tylko za pośrednictwem namiestnika Rzeszy mógł być zachowany tok służbowych spraw Rzeszy.

W ten więc sposób namiestnicy w nowo utworzonych w 1939 r. okręgach, nie wcielonych do Prus, a bezpośrednio podległych władzom Rzeszy, posiadali pełną władzę administracyjną i policyjną. Tak więc w dalszym ciągu rozwijał się kierunek reformy administracyjnego podziału Rzeszy na nowo zajętych ziemiach. Pewne zmiany zachodziły również w obrębie kraju pruskiego, ale głównie, gdy chodzi o zmiany granic rejencji ¹³⁴.

H. Blaschke stoi na stanowisku, że utworzenie tych dwóch okręgów, o których była wyżej mowa, stanowiących przed 1918 r. część składową Prus, oznaczało początek całkowitego rozwiązania pruskiego państwa. Wprawdzie w okresie III Rzeszy nie doszło jeszcze do podziału Prus na okręgi, ale proces ten był już bliski ¹³⁵.

W jakiej więc sytuacji znajdowały się Prusy u schyłku wojny? Można było stwierdzić, że mimo dążenia do całkowitego zrównania ustrojowego Rzeszy utrzymywał się nadal, choć już tylko z formalnego punktu widzenia, a raczej z uwagi na tradycję historyczną pewien szczególny charakter Prus. Wyrażało się to przede wszystkim w utrzymaniu stanowiska premiera Prus dalej odrębnego pruskiego Ministerstwa Finansów. Pozostawały szczątkowe władze krajowe, a premier pruski miał kompetencje wydawania i publikowania zarządzeń. Wprawdzie było ich coraz mniej, a w 1944 r. zaprzestała się ukazywać „Preussische Gesetzsammlung”, tym niemniej formalne uprawnienia istniały nadal.

Mimo dążeń — przez wprowadzenie podziału administracyjnego Rzeszy — do zniesienia statusu Prus jako kraju opartego na nowych zasadach i zrealizowania już nowego ustroju prowincji, rejencji, a przede wszystkim miast i gmin wiejskich, nie ukazała się żadna ustawa czy rozporządzenie Führera, która by mówiła o zniesieniu państwa czy kraju — jak to określano w republice weimarskiej. Następowało to stopniowo na drodze reform ustrojowych w granicach Prus z roku 1918. Jak wynikało

¹³³ RGBl. I, s. 2133. Zweite Verordnung zur Durchführung des Erlasses des Führers und Reichskanzlers über Gliederung und Verwaltung der Ostgebiete. 2 November 1939.

¹³⁴ H. Blaschke, o. c., s. 46.

¹³⁵ Ibidem, s. 47.

z ustnych enuncjacji przywódców III Rzeszy powstrzymywała ich od bardziej radykalnych pociągnięć, a więc formalnego zniesienia państwa pruskiego nie tylko jego terytorialna rozległość i liczba mieszkańców, ale — jak to już wspominaliśmy — rola jaką odgrywały Prusy w okresach poprzednich, tradycje pruskiego militarizmu i biurokracji, autorytetu państwowego, porządku i dyscypliny jego obywateli. Wszystko to przejęte zostało przez narodowosocjalistyczną III Rzeszę i ukształtowany na nowych zasadach doktrynalnych naród niemiecki, który przejął część spadku z pruskiej ideologii.

Współcześni hitlerowskiej Rzeszy przedstawiciele nauki prawa państwowego głównie wyrażali pogląd, że konstytucja weimarska przestała istnieć¹³⁶. Hitlerowskie Niemcy były zaprzeczeniem podstaw praw wyrażonych w tej konstytucji, choć w oparciu o nią nastąpiło przejęcie władzy przez Hitlera i możliwość dalszych przeobrażeń ustrojowych. III Rzesza pozbawiała konstytucję tę jej treści. Nigdzie nie wyrażono, w przepisany sposób, woli jej zniesienia, ale przecież istotą państwa, gdzie stan wyjątkowy był zjawiskiem stałym i gdzie zmian ustrojowych dokonywano w oparciu o wolę Führera, któremu naród niemiecki udzielił swych pełnomocnictw, było nie troszczyć się zupełnie o istniejące formalnie przepisy konstytucyjne. Stan taki trwał do maja 1945 r., a więc do całkowitej klęski, bezwarunkowej kapitulacji i całkowitego rozpadu systemu ustrojowego hitlerowskiej III Rzeszy.

V

Zajęcie Niemiec przez wojska państw sprzymierzonych zadecydowało nie tylko o upadku Rzeszy ale również Prus. Dotyczy to przede wszystkim terytorium kraju pruskiego. W myśl bowiem konferencji jałtańskiej z lutego 1945 r., obszar Niemiec podzielony miał być na cztery strefy okupacyjne¹³⁷. Nastąpiło to po bezwarunkowej kapitulacji Niemiec ogłoszonej w wydanym 5 czerwca 1945 r. postanowieniu rządów czterech mocarstw, tj. Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, Związku Radzieckiego oraz Francji¹³⁸. Niemcy w granicach z 31 grudnia 1937 r. podzielone zostały tak, że wschodnia strefa przypadła ZSSR, północno-zachodnia Wielkiej Brytanii, południowo-zachodnia USA, a zachodnia Francji. Obszar Wielkiego Berlina zajęty był przez wojska czterech mocarstw sprzymierzonych.

¹³⁶ E. Huber, o. c., s. 52 oraz przedstawione tam poglądy prawników niemieckich. *Die Weimarer Verfassung gilt nicht mehr; es gilt die Verfassung des Dritten Reiches*.

¹³⁷ Bericht über die Krimkonferenz (3 - 11 Februar 1945), Amtsblatt des Kontrollrats in Deutschland, Ergänzungsblatt nr 1. Szczegółowe omówienie tych problemów daje A. Klafkowski, cyt. w przypisie 2 niniejszej pracy, s. 73 i n.

¹³⁸ Amtsblatt des Kontrollrats in Deutschland, Ergänzungsblatt nr 1.

Naturalnie przy podziale na strefy okupacyjne nie liczone się wiele z granicami poszczególnych krajów czy prowincji. W ten więc sposób w obrębie czterech stref okupacyjnych znalazły się Prusy, nie mówiąc już o tym, że na podstawie umowy poczdamskiej umniejszony został ich obszar o ziemie położone nad Odrą i Nysą oraz część Prus Wschodnich przypadły Polsce, jak i część północna Prus Wschodnich przypadła ZSRR. W ten więc sposób odpadł właściwie ostatni element istnienia kraju — terytorium. Ulegało ono — jak zobaczymy — dalszemu przekształceniu już w obrębie poszczególnych stref okupacyjnych. Z dawnych więc krajów pozostały w zmienionych nieco granicach: Bawaria, Turynia, Saksonia, Meklemburgia. Z dawnych prowincji utworzono nowe, takie jak: Szlezwik-Holsztyn, Sachsen-Anhalt, Brandenburgia. Dolna Saksonia powiększona została o małe kraje należące przedtem do Rzeszy. Powstały wreszcie nowe jednostki z uwagi na podział na strefy okupacyjne, który w dużej mierze burzył dawną terytorialną jedność krajów i prowincji. Do nich należała Gross Hesse, do której włączono pruską prowincję Hessen-Nassau (październik 1945), jednakże bez Rheinhessen, Württemberg-Baden, Baden, Württemberg-Hohenzollern, Rheinland-Pfalz, Nordrhein-Westfalen. Do tego dochodziły jeszcze dwa miasta — Hamburg i Brema oraz Berlin w jego nowym układzie ¹³⁹.

Cztery mocarstwa sprzymierzone mogły dokonać takiego podziału, bowiem po bezwarunkowej kapitulacji przejęły całkowitą władzę nad tym terytorium ¹⁴⁰. Zasadniczym celem nie była jednak sama okupacja, ale według postanowień konferencji jałtańskiej całkowite wykorzenienie militarystyki i narodowego socjalizmu, tak by w przyszłości nie mogły Niemcy naruszyć światowego pokoju, usunięcie partii narodowosocjalistycznej i jej organizacji oraz narodowosocjalistycznego ustawodawstwa. Precyzowały to jeszcze bliżej postanowienia układu poczdamskiego, mówiące ponownie o wykorzenieniu militarystyki i nacjonalizmu, jak również zniesieniu nacjonalistycznego ustawodawstwa, które stanowiły podstawę hitlerowskiego reżimu lub też dawały podstawę do dyskryminacji rasowej, religijnej i politycznej. W oparciu o demokratyczne zasady zorganizowane też miało być sądownictwo.

Administracja w Niemczech miała pójść w kierunku zdecentralizowania struktury politycznej i oparcia samorządu na demokratycznych zasadach. Dozwolone też było tworzenie demokratycznych partii. Nie powoływano w tym czasie żadnej centralnej władzy niemieckiej, ale dla pewnych jej gałęzi, takich jak finanse, transport i komunikacja, handel zagraniczny i przemysł miały być powołane specjalne organy, na czele których stanąć mieli sekretarze stanu, działając pod kierunkiem Sojuszu

¹³⁹ W. Wegener, *Die neuen deutschen Verfassung*. Essen 1947, s. 9.

¹⁴⁰ [...] *die oberste Gewalt über Deutschland übernommen* (Postanowienie czterech mocarstw z 5 czerwca 1945 roku. *Amtsblatt-Ergänzungsblatt* nr 1, s. 12).

niczej Rady Kontroli¹⁴¹. Celem okupacji — w brzmieniu umowy poczdamskiej — była całkowita przebudowa niemieckiego życia politycznego i oparcia go na demokratycznych podstawach i przygotowania Niemiec do pokojowej współpracy w życiu międzynarodowym. W wykonaniu tych postanowień ustawą nr 1 Sojuszniczej Rady Kontroli z dnia 20 września 1945 r.¹⁴² zniesione zostały wszystkie nazistowskie ustawy, poczynając od „Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich” z 24 marca 1933 r., a skończywszy na zarządzeniu policyjnym z 19 marca 1944 r. o dowodach osobistych ze zdjęciami dla robotników przymusowych ze wschodu.

Na mocy ustawy nr 2 z 10 października 1945 r.¹⁴³ uległy rozwiązaniu wszystkie organizacje nacjonalistyczne. Proklamacja nr 3 z 20 października 1945 r.¹⁴⁴ ustaliła zasady obowiązującego prawa, a ustawa nr 4 przekształcała sądownictwo, które opierać się miało na zasadach organizacyjnych z 27 stycznia 1877 r. w ujęciu z 22 marca 1924 r. (RGBl I. 299)¹⁴⁵. Zniesione też zostały niektóre przepisy prawa karnego¹⁴⁶.

Zniesienie podstawowego ustawodawstwa narodowosocjalistycznego, w oparciu o które uformowana była hitlerowska III Rzesza, otwierało dalszą drogę do realizowania postanowień umowy poczdamskiej, mówiącej o możliwości danej narodowi niemieckiemu do odbudowania życia na demokratycznych i pokojowych podstawach¹⁴⁷.

W radzieckiej strefie okupacyjnej rozkazem nr 2 z 10 czerwca 1945 r. organizacje antyfaszystowsko-demokratyczne otrzymały możliwość działania. W hitlerowskiej Rzeszy zmiany w ustroju administracyjnym szły przede wszystkim od przebudowy miast, gmin miejskich i wiejskich. Z tych też względów odbudowa ustrojowa Niemiec po roku 1945 rozpocząć się miała od tych najniższych komórek administracyjnych aż do krajów włącznie, których granice uległy znacznym zmianom. Przebudowa ta opierać się miała na zasadach demokratycznych.

Spróbujmy prześledzić powyższe zmiany na przykładzie radzieckiej strefy okupacyjnej w niektórych tylko prowincjach, bowiem w pozostałych proces ten postępował w oparciu o te same zasady i miał założone te same cele.

¹⁴¹ Mitteilung über die Dreimächte-Konferenz von Berlin. Amtsblatt-Ergänzungsblatt nr 15, s. 15.

¹⁴² Aufhebung von Nazi-Gesetz. Gesetz nr 1. Amtsblatt nr 1, s. 7.

¹⁴³ Auflösung und Liquidierung der Naziorganisationen. Amtsblatt nr 1, s. 19.

¹⁴⁴ Grundsätze für die Umgestaltung der Rechtspflege. Amtsblatt nr 1, s. 22.

¹⁴⁵ Umgestaltung des Deutschen Gerichtswesens. Gesetz nr 4. 30 Oktober 1945. Amtsblatt nr 2, s. 26.

¹⁴⁶ Aufhebung einzelner Bestimmungen des deutschen Strafrechts. Gesetz nr 11. 30 Januar 1946. Amtsblatt nr 3, s. 55.

¹⁴⁷ Szereg interesujących artykułów omawiających te właśnie problemy, tworzenie demokratycznych podstaw ustrojowych znaleźć można w zbiorowej pracy pt. Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg. Berlin 1962, Bd I - V.

Dnia 3 lipca 1945 r. na rozkaz szefa radzieckiej administracji wojskowej utworzona została prowincja saska (*Provinz Sachsen*) złożona z dotychczasowej prowincji Halle-Merseburg, prowincji Magdeburg oraz kraju Anhalt (*Land Anhalt*). Zniesiony został hitlerowski podział na okręgi. Prowincja ta dzieliła się na trzy okręgi administracyjne (*Bezirke*): Merseburg, Magdeburg, Dessau. Siedzibą prowincji było Halle. Wszystkie dotychczasowe urzędy Rzeszy, krajowe urzędy pruskie oraz kraju Anhalt podporządkowane zostały władzy prezydium prowincji, składającemu się z prezydenta i czterech wiceprezydentów. Powołani oni zostali na wniosek antyfaszystowskich, demokratycznych partii po uzgodnieniu kandydatów z wojskową administracją radziecką¹⁴⁸.

Podobnie działo się w Brandenburgii, która podzielona została na cztery okręgi administracyjne: brandenburski z siedzibą w Brandenburg, berliński z siedzibą w Bernau, eberswaldzki z siedzibą w Eberswalde, chociebuski z siedzibą w Cottbus. Stolicą prowincji brandenburskiej był Poczdam¹⁴⁹. Podobnie kształtował się podział utworzonych w 1945 r. prowincji, a więc Meklemburgii, Turynгии i kraju saskiego (*Land Sachsen*).

Jednym z pierwszych zarządzeń nowych władz prowincji było usunięcie z administracji państwowej i gospodarczej aktywnych działaczy NSDAP. Zastrzeżono również, że wszystkie funkcje urzędnicze mogą być sprawowane przez tych, którzy nie należeli do NSDAP¹⁵⁰. To samo uczyniono w zakresie szkolnictwa, dokonując w nim demokratycznych przeobrażeń organizacyjnych¹⁵¹. Wprowadzono też reformę rolną¹⁵².

W czerwcu 1946 r. powołane zostały zgromadzenia doradcze przy organach sprawujących władzę administracyjną w prowincji, okręgach i ciałach samorządowych. Członkowie tego zgromadzenia, których liczba została ściśle określona, powoływani byli przez prezydenta na wnioski trzech partii antyfaszystowskich, wolnych związków zawodowych, zrzeszenia wzajemnej pomocy chłopów, izby przemysłowo-handlowej, izby rzemieślniczej, wolnej młodzieży niemieckiej, antyfaszystowskiego związku kobiet oraz związku demokratycznej odnowy Niemiec¹⁵³.

¹⁴⁸ Verordnungsblatt für die Provinz Sachsen, Nr 1, 6 Oktober 1945, s. 22.

¹⁴⁹ Befehl [...] zwecks Besserung der administrativen Leistung der Provinz Brandenburg. Verordnungsblatt der Provinzialverwaltung Mark Brandenburg, Heft 1, s. 2, 1945.

¹⁵⁰ Säuberung von Verwaltung und Wirtschaft. 13 September 1945. Verordnung nr 1, s. 38.

¹⁵¹ Umbau des Schulwesens. 3 August 1945. Verordnungsblatt nr 2, 20 Oktober 1945.

¹⁵² Verordnung über die Bodenreform. 3 September 1945. Verordnungsblatt nr 1, s. 30.

¹⁵³ Verordnung über die Errichtung von beratenden Versammlungen bei der Provinzialverwaltung den Bezirksverwaltungen und den Selbstverwaltungskörperschaften. Verordnungsblatt der Provinzialverwaltung Mark Brandenburg Heft 11, 1946, s. 210.

Przeprowadzone też zostały wybory do gmin wiejskich i miejskich, i to w kraju saksońskim w dniu 1 września 1946 r. w Turyngii i prowincji saskiej 8 września 1946 r., w Meklemburgii i prowincji brandenburskiej 15 września 1947 r.¹⁵⁴ Na 20 października 1946 r. zarządzone zostały i przeprowadzone wybory do zgromadzeń powiatowych i prowincjonalnych w całej radzieckiej strefie okupacyjnej¹⁵⁵. Od udziału w wyborach wyłączeni zostali: przestępcy wojenni, byli członkowie SS i SD, członkowie NSDAP, SA, NSKK oraz innych jednostek organizacyjnych hitlerowskiego ruchu.

Opracowany został również w tym czasie nowy, demokratyczny ustrój gmin wiejskich i miejskich o szerokim samorządzie¹⁵⁶. Cały więc nacisk położony został na miasta i powiaty, i od tego — jak już wspominaliśmy — rozpoczynano przebudowę ustrojową.

W amerykańskiej strefie okupacyjnej wojskowe władze administracyjne proklamacją nr 2 z 18 września 1945 r. przywróciły Bawarii, Hesji i Wirtembergii-Badenii charakter dawnych państw związkowych, a więc stan prawny sprzed 30 stycznia 1934 r. Przywrócono więc im władzę ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą, naturalnie w zakresie oznaczonym przez organy sojuszniczej Rady Kontroli. W poszczególnych krajach powołani zostali premierzy oraz utworzone ministerstwa. Wprowadzono nowy ustrój gmin i powiatów.

Na początku 1946 r. amerykańskie władze okupacyjne zleciły premierom przygotowanie projektu konstytucji, który miał być przedłożony na forum wybranego parlamentu krajowego (*Landtag*) oraz przyjęty w drodze plebiscytu¹⁵⁷. Także pięć krajów i prowincji znajdujących się w radzieckiej strefie okupacyjnej miało otrzymać nowe podstawy ustrojowe, oparte na demokratycznych zasadach. Przyszły ustrój Niemieckiej Republiki miał więc być uwieńczeniem przemian idących od najniższych stopni samorządu terytorialnego¹⁵⁸.

W dniu 20 października 1946 r. przeprowadzone zostały wybory do ciał ustawodawczych krajów i prowincji (*Landtag*): Saksonii, Saksonii-Anhalt, Meklemburgii, Brandenburgii i Turyngii. Im też zostało zlecone opracowanie podstaw ustrojowych prowincji i krajów. W innych strefach

¹⁵⁴ Wahlordnung für die Gemeindewahlen in der sovjetischen Besatzungszone. Verordnungsblatt für die Provinz Sachsen. 3 Juli 1946, s. 277.

¹⁵⁵ Wahlordnung für die Landtags und Kreistagswahlen in der sovjetischen Besatzungszone Deutschland. Verordnungsblatt für die Provinz Sachsen nr 38. 14 September 1946, s. 412.

¹⁵⁶ Die neue demokratische Gemeindeverfassung. Verordnungsblatt für die Provinz Sachsen nr 40, 5. Oktober 1946, s. 438. Patrz także Toni Nelles, *Der Aufbau der ersten antifaschistisch-demokratischen Verwaltungsorgane*. W pracy zbiorowej: *Der deutsche Imperialismus*, Bd. V, s. 84.

¹⁵⁷ K. Schultes, *Zur deutschen Verfassungsentwicklung*. Neue Justiz, nr 1, 1950, s. 4.

¹⁵⁸ K. Schultes, *Rechtsstaat und Gerichtsbarkeit im Verfassungssystem der realen Demokratie*. Neue Justiz 1948, nr 1 - 2, s. 1.

okupacyjnych poszczególne kraje za wiadomością i zgodą władz okupacyjnych określiły swój nowy ustrój: Hamburg tymczasową konstytucją z dnia 15 maja 1946 r., zmienioną następnie 8 października i 7 grudnia 1946 r.¹⁵⁹, Wielki Berlin — tymczasową konstytucją z 4 września 1946 r.¹⁶⁰, Brema — konstytucją z 21 października 1947 r.

W amerykańskiej strefie okupacyjnej Wirtembergia-Badenia otrzymała konstytucję 28 listopada 1946 r. Bawaria 2 grudnia 1946, Hesja 11 grudnia 1946 r. We francuskiej strefie okupacyjnej następujące kraje otrzymały konstytucje: Palatynat Nadrenii 18 maja 1947 r., Badenia — 19 maja 1947, Wirtemberg-Hohenzollern — 20 maja 1947 r.

W radzieckiej strefie okupacyjnej: Turyngia 20 grudnia 1946 r., prowincja Sachsen-Anhalt 10 stycznia 1947, Meklemburgia 16 stycznia 1947, Brandenburgia 6 lutego 1947, Saksonia 28 lutego 1947 r.¹⁶¹ W ten więc sposób nie tylko na szczeblu gmin, miasta, powiatu, ale również kraju czy prowincji położone zostały podstawy ustrojowe, znoszące polityczną centralizację i opierające się na zasadach demokratycznych. Stanowić to miało punkt wyjścia dla budowy ustroju całego państwa niemieckiego. W konstytucjach poszczególnych krajów była już o tym mowa. Stwierdzano np. w konstytucjach krajów i prowincji radzieckiej strefy okupacyjnej, że kraj jest członem Niemieckiej Republiki Demokratycznej (*ist ein Glied der Deutschen Demokratischen Republik und regelt seine öffentlichen Angelegenheiten im Rahmen der Verfassung und der Gesetze der Deutschen Demokratischen Republik*). Takie określenie wynikało w dużej mierze z faktu opracowania przez SED w listopadzie 1946 r. projektu konstytucji Niemieckiej Republiki Demokratycznej, w oparciu o którą kształtowały się projekty konstytucji poszczególnych krajów.

W innych strefach okupacyjnych problem ten był zróżnicowany. W konstytucji Hamburga podkreślano, że jest on niemieckim krajem (*ist ein deutsches Land*), w konstytucji Bremy, że jest ona członem (*Glied*) Niemieckiej Republiki (*Deutschen Republik*), podobnie było w Wirtembergii-Badenii. Bawaria przyjęła natomiast formę wolnego państwa (*Freistaat*), Hesja określała się jako człon Niemieckiej Republiki, Rheinland-Pfalz zaś, że jest demokratycznym i socjalnym członkiem Niemiec (*demokratischer und sozialer Gliedstaat Deutschlands*). W konsty-

¹⁵⁹ Vorläufige Verfassung der Hansestadt. Hamburg, 15 Maj 1946. Texte der geltende Länderverfassungen zamieszczone u W. Wegener, *Die neuen deutschen Verfassungen*. Essen 1947, s. 57 i n.

¹⁶⁰ W. Wegener, o. c., s. 64. Następne teksty konstytucji cytujemy za E. Wegenerem.

¹⁶¹ Konstytucje radzieckiej strefy okupacyjnej cytujemy według tekstów zamieszczanych w dziennikach urzędowych. I tak: Verfassung für die Mark Brandenburg. Gesetz u. Verordnungsblatt der Provinzialregierung Mark Brandenburg. Hsft 3, 1947, s. 46. Verfassung der Provinz Sachsen-Anhalt. 10 Januar 1947. Gesetzblatt der Provinz Sachsen-Anhalt Teil I, nr 2/3, s. 10. Verfassung des Landes Sachsen. Gesetz, Befehle, Verordnungen, Bekanntmachungen, veröffentlicht durch die Landesregierung Sachsen, nr 5, 1947, s. 103.

tucji Badenii użyto określenia „demokratycznym i socjalnym wolnym państwem, członek niemieckiej wspólnoty krajów” (*ein demokratischer und sozialer Freistaat und ein Glied der Gemeinschaft der deutschen Länder*). A więc w konstytucjach krajów i prowincji znajdujących się w radzieckiej strefie okupacyjnej położono nacisk na demokratyczny charakter państwa niemieckiego. W pozostałych konstytucjach krajów widać było zarysowujące się tradycyjne tendencje federalistyczne. Trudno byłoby analizować treść poszczególnych konstytucji. Nie wiąże się to ściśle z tematem artykułu. Trzeba jednak zatrzymać się choć na chwilę nad niektórymi aspektami nowych, podstawowych praw poszczególnych krajów czy prowincji.

Wszystkie one gwarantowały prawa obywatelskie, przywracały parlamenty jako formę władzy ustawodawczej, opierały swój ustrój na szeroko pomyślanym samorządzie, mówiły o niezależnym sądownictwie, gwarantowały własność¹⁶². Konstytucje prowincji położonych w strefie radzieckiej w rozdziale o gospodarce gwarantowały ludności wiejskiej własność ziemi uzyskanej na drodze reformy rolnej przeprowadzonej 10 września 1945 r.

Jeżeli konstytucje krajów położonych we francuskiej i amerykańskiej strefie okupacyjnej różniły się od siebie nie tylko, gdy chodzi o formę, ale także i o treść (Bawaria np. gwarantowała w swej konstytucji wyznaniowy charakter szkół oraz dominujące stanowisko kościoła katolickiego), to konstytucje prowincji i krajów radzieckiej strefy okupacyjnej nie odbiegały od siebie. Duży wpływ na to wywierał fakt, że Saksonia-Anhalt, Brandenburgia i Turyngia nie były uprzednio odrębnymi krajami, nie miały więc większych tradycji ustrojowych i po raz pierwszy taki status i podstawowe zasady ustrojowe miały otrzymać. Wreszcie wspomniany tu projekt konstytucji, opracowany przez SED w listopadzie 1946 r., wytyczał w dużej mierze kierunek prac w poszczególnych krajach i prowincjach¹⁶³.

Wszystkie konstytucje krajów przyjęte zostały po dyskusjach i zmianie niektórych artykułów przez Landtagi. W amerykańskiej i francuskiej strefie okupacyjnej odbyły się głosowania ludowe (w amerykańskiej w końcu 1946 r., a we francuskiej w maju 1947 r.). Można więc było stwierdzić, że poszczególne kraje otrzymały formalne podstawy demokratycznego ustroju, jaki zakładano, że zostanie wprowadzony po klęsce Niemiec w drugiej wojnie światowej.

Zachodziła jednak jeszcze jedna kwestia prawna, którą należało roz-

¹⁶² Analizę konstytucji w poszczególnych strefach okupacyjnych znaleźć można w artykułach: B. Mańkowskiego, *Problem demokratyzacji Niemiec a nowe konstytucje krajów niemieckich* oraz K. Grzybowski, *Konstytucje krajów stref amerykańskiej i francuskiej*, Państwo i Prawo, R. IV, 1949, z. 1.

¹⁶³ G. Benser, *Zur Entstehung der sozialistischen Einheitspartei Deutschland*, w pracy zbiorowej: *Der deutsche Imperialismus*, Bd. V, s. 14.

wiązać. Miała ona nie tylko oblicze prawne, ale polityczne i ideologiczne. Przekształcenie terytorialne Niemiec jakie zostało dokonane, i to zarówno gdy chodzi o podział na strefy okupacyjne, jak i następnie przy podziale na kraje i prowincje, nie trzymało się ściśle granic niemieckich sprzed roku 1933. Największych zmian terytorialnych dokonano na terenie Prus. Utraciły one nie tylko tereny położone na wschód od Odry i Nysy, ale prowincje położone nad Renem i Mozelą, Hanower i inne części weszły w skład nowych krajów.

Przemiany ustrojowe Niemiec, a właściwie ich odbudowa na zasadach demokratycznych, przebiegały od najniższych stopni administracji i samorządu aż do prowincji i krajów. Zachodziła jednak konieczność utrwalenia powstałej sytuacji w Niemczech, zapobieżenia możliwości nawiązania do dawnych tradycji, które przecież tak niedawno doprowadziły do władzy A. Hitlera, a wreszcie odpowiedniego ukierunkowania politycznego przyszłego państwa niemieckiego.

Prawdopodobnie tu leżała przyczyna wydania przez Sojuszniczą Radę Kontroli pod datą 25 lutego 1947 r. ustawy o likwidacji państwa pruskiego¹⁶⁴. Powstaje pytanie: dlaczego decyzja ta zapadła dopiero w 1947 r. i dlaczego w ogóle ją podjęto?

Opierając się na rozważaniach tak prawników, jak i historyków można dojść do wniosku, iż państwo pruskie faktycznie przestało istnieć po 1934 r., o czym również pisaliśmy wskazując na kolejne ustawy, jakie nie bezpośrednio, ale pośrednio zmieniały status Prus¹⁶⁵. Pozostało jednak terytorium tego państwa w stanie, w którym bez większych zmian istniało od roku 1918, pozostały także niektóre centralne władze krajowe z pruskim premierem na czele, czego — jak pisaliśmy — nie było już w żadnych innych krajach. Formalnie nie wydano żadnego aktu prawnego, który by znosił państwo pruskie. Kierunek polityki III Rzeszy w stosunku do krajów był jednoznaczny — miały one stopniowo zamierać, a w ich miejsca wchodziła nowa organizacja wiążąca w jedno władzę państwową i partyjną. To samo dotyczyło i Prus, ale na formalną ich likwidację, z uwagi na ich szczególne tradycje w Rzeszy niemieckiej, nie można było sobie pozwolić. Mocarstwa sprzymierzone mogły stanąć na stanowisku, że wraz z bezwarunkową kapitulacją Niemiec upadło także i państwo pruskie.

¹⁶⁴ Auflösung des Staates Preussens. Gesetz nr 46. Amtsblatt nr 14, s. 262. Wyczerpujący komentarz do tego problemu daje A. Klafkowski, o. c., s. 39.

¹⁶⁵ Patrz również na ten temat wywody H. Petersa, *Das Gesetzgebungsrecht der Länder und Provinzen*, Neue Justiz nr 1, 1947, s. 5. Ciekawe są też rozważania W. Abendrotha, *Die Haftung des Reiches, Preussen, der Mark Brandenburg, und der Gebietskörperschaften des öffentlichen Rechts für Verbindlichkeiten die vor der Kapitulation. 8 Mai 1945 entstanden sind*, Neue Justiz nr 4/5, 1947, s. 78. Pisze tam m. in. omawiając ustawy z 1934 r.: *Damit hatte jedoch seine Identität nicht eingebüsst, juristisch gesehen blieb die Reichsprovinz Preussen unbestritten mit dem früheren Staat Preussen identisch und blieben daher dessen Rechte und Verpflichtungen bestehen.*

skie składające się na III Rzeszę¹⁶⁶, ale przecież — jak to już pisaliśmy — nie było żadnego formalnego dokumentu, który by o tym mówił. Nie tu jednak leżała istota zagadnienia. Istota zagadnienia leżała w tym, by — jak to sobie zakładano — przede wszystkim dokonać przebudowy Niemiec na zasadach demokratycznych, a gdy doszło już do opracowania i zatwierdzenia konstytucji poszczególnych krajów, a więc faktycznego zniesienia Prus, zaszła konieczność dopełnienia formalnych wymogów, bowiem w rzeczywistości z chwilą przekształcenia terytorialnego przestały one już istnieć. Wydana w 1947 r. ustawa była tylko formalnym aktem kończącym proces likwidacji państwa pruskiego. Staje się wówczas zrozumiałe, dlaczego ustawa nr 46 mówi o tym, że „w rzeczywistości państwo to przestało istnieć”¹⁶⁷. Państwo to nie posiadało już swego terytorium, a ludność w drodze głosowania i wyborów do parlamentów krajowych, czy też w drodze referendum wyraziła swą zgodę na nowe formy ustrojowe.

Chodziło tu również o to, by likwidacja państwa pruskiego nie nastąpiła wyłącznie na podstawie aktu Sojuszniczej Rady Kontroli, ale żeby i ludność niemiecka, z wyłączeniem nazistów, mogła brać udział w akcie nowego ukształtowania Niemiec, a tym samym w likwidacji faktycznej państwa pruskiego. Nie była to więc wyłącznie jednostronna decyzja. Musiała być ona realizowana pod nadzorem władz okupacyjnych, gdyż zachodziła słuszną obawa, że siły demokratyczne są i będą jeszcze przez pewien okres czasu zbyt słabe, aby tego rodzaju reformy polityczne przeprowadzić.

Ustawa nr 46 mówiła też, że państwo pruskie zostało zlikwidowane, wraz z jego centralnymi organami i podporządkowanymi im władzami¹⁶⁸. Chodziło tu więc z jednej strony o to, że przez wprowadzenie nowego ustroju krajów i prowincji, opartego na demokratycznych zasadach, poprzednie zostały zniesione, a w ustawie nr 46 znalazło to swoje potwierdzenie. Potwierdza to również naszą tezę, że istniejące do 1945 r. władze pruskie musiały być formalnie, na drodze prawnej, zlikwidowane. Ustawa ponadto używała stale pojęcia „państwo pruskie”, a więc nie przejmowała określenia „kraj pruski”, ażeby nie mylić z istniejącymi już wówczas krajami jako jednostkami administracyjnymi w obrębie dawnych Prus lub też chodziło o specjalne zaznaczenie roli historycznej, jaką ten twór państwowy odegrał w Niemczech.

¹⁶⁶ Na takim stanowisku stał także A. S. Jeruzalimski, *Die Auflösung des preussischen Staats und die historischen Traditionen des Militarismus* (w: *Der deutsche Imperialismus...*, s. 660), pisząc: *Die Voraussetzung für dieses Gesetz (25 II 1947) bildet die militärische Zerschlagung des Hitlerstaates, die vollständige und bedingungslose Kapitulation Deutschlands, dessen wichtigster und bedeutendster Bestandteil Preussen war.*

¹⁶⁷ *Der Staat Preussen [...] hat in Wirklichkeit zu bestehen aufgehört.*

¹⁶⁸ *Der Staat Preussen, seine Zentralregierung und alle nachgeordneten Behörden werden hiermit aufgelöst* (art. 1).

Wreszcie w artykule drugim ustawy jest mowa o tym, że terytoria, które stanowiły część składową państwa pruskiego, a znajdują się obecnie pod zwierzchnictwem Sojuszniczej Rady Kontroli, mają otrzymać stanowisko prawne krajów, albo do nich zostaną włączone¹⁶⁹. Było to również usankcjonowaniem istniejącego już stanu faktycznego. Zaznaczono jednak, że postanowienia tego artykułu ulegną zmianie, których dokonać może Sojusznicza Rada Kontroli, jeżeli wymagać tego będzie przyszły ustrój Niemiec. A więc i tu pozostawiono możliwość dalszych przekształceń terytorialnych. Ostatni wreszcie problem związany z likwidacją państwa pruskiego to przeniesienie funkcji państwowych i administracyjnych, jak również majątku i zobowiązań byłego państwa pruskiego na kraje wchodzące w jego skład, z zachowaniem umów, które okażą się konieczne.

Druga strona tej ustawy to zrealizowanie uchwał podjętych w Jałcie i Poczdamie, mówiących o usunięciu militarizmu i nacjonalizmu. Trzeba było szukać źródeł, z których się on wywodził i przekreślić możliwość jego odrodzenia. Źródła te tkwiły m. in. i w państwie pruskim. Powoływał się na nie i Adolf Hitler, przejmując do swej politycznej działalności pruską doktrynę państwa autorytetu, militarizmu, biurokracji, posłuszeństwa i dyscypliny. Znalazło to swój wyraz w ruchu narodowosocjalistycznym. I tu można wywieść, ukazując kolejność wydawanych aktów prawnych przez Sojuszniczą Radę Kontroli zmierzających do wykorzenia narodowego socjalizmu i systemu ustrojowego przez niego wprowadzonego, także i dążenie do niedopuszczenia możliwości odrodzenia się militarizmu w Niemczech.

W uzasadnieniu do ustawy nr 46 o likwidacji państwa pruskiego na ten właśnie moment położony był szczególny nacisk. Stwierdzono bowiem w oparciu o historyczne doświadczenie, że państwo pruskie od niepamiętnych lat było nosicielem militarizmu i reakcji. Kierując się tu interesami utrzymania pokoju i bezpieczeństwa narodów, i dążeniem do ponownego wprowadzenia politycznego życia w Niemczech na podstawach demokratycznych, zniesiono państwo pruskie. Istnienie więc reliktów tego państwa w różnorodnych formach zagrażałoby politycznemu życiu przyszłych Niemiec.

Tu więc leżała decyzja rozwiązania państwa pruskiego, którego formalne nawet istnienie mogło stanowić niebezpieczeństwo, wobec faktu, że mocarstwa sprzymierzone stanęły przed koniecznością powołania centralnej władzy w Niemczech i określenie charakteru tego państwa. Chodziło więc, by nie odrodziło się państwo pruskie z jego terytorium, a co ważniejsze, by nie dało podstaw do odrodzenia się pruskiego militarizmu i reakcji.

¹⁶⁹ *Die Gebiete, die ein Teil des Staates Preussens waren und die gegenwärtig der Oberhoheit des Kontrollrats unterstehen, sollen die Rechtsstellung von Ländern erhalten oder Ländern einverleibt werden (art. II).*

Nie można uważać, że ustawa nr 46 miała jedynie symboliczny charakter. Była wyrokiem śmierci dla dawno umarłego państwa, posiadała jednostronny charakter, a wreszcie po raz pierwszy w historii świata państwo zostało wykreślone z mapy świata, nie dlatego, że przegrało wojnę, ale dla swej ideologii¹⁷⁰. Taki jest pogląd wielu historyków i prawników niemieckich. Wiele jest tu sprzeczności, nie zgadza się to z sytuacją prawną Prus, o której pisaliśmy, a wskrzeszenie „pruskiej ideologii” stanowi jeszcze dziś cel niektórych uczonych i polityków. A przecież — jak to słusznie podkreślał A. S. Jeruzalimski — doświadczenia obydwu ostatnich wojen i uprzednio tradycje historyczne podyktowały tę konieczność¹⁷¹. Ukazujące się już w 1946 r. prace, i to zarówno w radzieckiej, jak i francuskiej strefie okupacyjnej wysuwały na plan pierwszy te same problemy. Starano się więc przekonać społeczeństwo niemieckie, że dopiero zniesienie państwa pruskiego pozwoli na odbudowę Niemiec na nowych, trwałych, demokratycznych zasadach.

Jan Wąsicki (Poznań)

LE STATUT DE LA PRUSSE DANS LES CADRES DU REICH ALLEMAND EN 1919 - 1947

Résumé

Bien que la constitution de l'empire allemand de 1871 ne l'ait pas prévu, la Prusse a établi sa prépondérance dans cet État fédéral. Ce ne fut que seulement pendant la Ière guerre mondiale, que le conseil des ministres du Reich (à côté du conseil des ministres du royaume de Prusse), ainsi que le parlement du Reich (le Reichstag) ont commencé à jouer un plus grand rôle. Après la défaite allemande de 1918 et la proclamation de la république, la position de la Prusse a dû être modifiée. La constitution de Weimar de 1919 constituait un compromis entre les tendances fédérales et unitaires. Avec le temps, dès que la position de la bourgeoisie c'était affermie, la structure fédérale de l'Allemagne cessa de lui convenir. Comme le „pays” (Land) de la Prusse constituait une des bases principales de la démocratie sociale allemande, les adversaires de son programme politique dirigèrent leurs attaques contre l'autonomie de ce „pays”. On s'est alors servi de l'article 48 de la constitution, qui a prévu le vote des pleins pouvoirs extraordinaires en faveur du président de la république. L'application de cet article a ensuite frayé le chemin de la dictature à Adolphe Hitler. La NSDAP, après avoir saisi le pouvoir a essayé d'assimiler les idées politiques de la Prusse, son idéologie, à l'idéologie nationale-socialiste — de même que le militarisme prussien, les conceptions de discipline, de la justice, de l'autorité d'État. Pour le IIIème Reich la Prusse représentait les

¹⁷⁰ H. J. Netzer, H. Pross, S. Hafner, G. Mann, B. Freudenfeld: *Preussen Porträt einer politischen Kultur*, München 1968, s. 7. Podobnie H. Schoeps, *Die Ehre Preussens*, Stuttgart, z tym iż uważa, że Prusy umarły, gdy przestały być królestwem, a więc 9 listopada 1918 r.

¹⁷¹ A. S. Jeruzalimski, o.c., s. 660.

plus grandes vertus humaines ainsi que les traditions historiques-à suivre- dans l'édification de l'unité allemande. Hitler, après la prise du pouvoir, a bien nettement précisé ses propres desseins concernant les institutions futures du Reich. Elles doivent se baser-dit-il- sur la nation allemande et sur le mouvement national-socialiste, qui ne se déclarent pas pour la conservation de l'Allemagne du passé — mais pour sa disparition en faveur d'une Allemagne de l'avenir.

On a alors procédé à la liquidation successive des particuliers „pays” allemands (Länder). Cela concernait aussi la Prusse, mais en considération de son rôle historique, dans ce pays on subsistait quelques particularités comme par exemple l'institution du premier ministre prussien ou celle du conseil d'État. Toutefois, en 1934, le premier ministre de la Prusse, Göring, a déclaré, que le Führer lui a imposé la tâche de partager, durant 10 années, la Prusse en districts du Reich (Reichsgau).

Le nouvel ordre, établi en Allemagne en 1945 par les puissances alliées a effacé les anciennes frontières des „pays” — sans tenir compte des traditions historiques. Cela s'est accompli dans les 4 zones d'occupation, dont les frontières ne correspondaient non plus aux frontières des pays. Les puissances alliées ont considéré comme un but de leur activité en Allemagne — d'extirper le militarisme allemand et le national-socialisme. Pour y arriver il a aussi fallu supprimer formellement la Prusse — l'État qui n'existait pas déjà en fait — comme le berceau du national-socialisme. Ce qui s'est produit le 25 février 1947 par la loi émise par le Conseil Interallié de Contrôle.

